

अत्यधिक माछा मार्ने काम (Overfishing): भविष्यको ख्यालै नगरी प्राकृतिक पुनःउत्पादनबाट समेत पूर्ति हुन नसक्ने गरी अत्यधिक माछा मार्ने प्रवृत्ति । विभिन्न विषादी तथा विस्फोटक पदार्थको प्रयोग अथवा विद्युतीय करेन्ट प्रवाह गर्ने जस्ता उपायहरू अपनाउँदा माछा मात्र मारिने नभइ त्यहाँ रहेका सम्पूर्ण जीवहरूलाई समेत घातक असर पुऱ्याउँछ ।

अतिचरन (Overgrazing): भूबनोट समेत खल्बलिने गरी कुनै चरन क्षेत्रको बहन क्षमता भन्दा बढी गाईवस्तु चराउने प्रकृया । यस्तो कार्यले सो क्षेत्रको वनस्पति नासिने तथा माटोमा रहेका पोषक तत्वमा ह्रास आउने हुँदा भू-क्षय वा मरुभूमिकरण आदि विपत निम्त्याउन सक्छ ।

अन्तरसन्ततीय समन्याय (Intergenerational Equity): वर्तमान र भावी पुस्ताबीच समानताको आधारमा हुनुपर्ने दिगो वितरण तथा उपभोग । वर्तमान पुस्ताले उपभोग गरेका प्राकृतिक वा कृषिजन्य वा अन्य स्रोत संसाधन जस्तै: सास फेरेको हावा, वन जङ्गल, धानका जात, आदि पछि आउने पुस्ताले पनि उस्तै अवस्था र परिमाणमा पाउन सकून् भन्ने धारणा । यसले वर्तमान पुस्ताका व्यक्ति/ समुदायबीचको असमानतालाई नहेरेर भविष्यका लागि स्वच्छ वातावरणको सुनिश्चितताको माग गर्छ ।

अभावको चक्र (Cycle of Deprivation): प्रत्येक पुस्तामा विद्यमान रहेको गरिबी तथा अन्य सामाजिक आर्थिक समस्याको चक्रको सिद्धान्त । यस अनुसार सामाजिक अभावको पारिवारिक रोग प्रत्येक पुस्तामा सदै जाने हुनाले खराब आवास, अशिक्षा, बेरोजगारी, रोग जस्ता समस्याहरू मुख्यतया गरीब परिवार वा समुदायमै विद्यमान रहन्छन् र क्रमशः चर्कै जान्छन् । नेपालमा अभावको चक्रबाट ग्रसित तथा भूमिहीन वा नगन्य भूस्वामित्व

भएका जनताहरू श्रम अथवा वनबाट उत्पादित वस्तुको बिक्री (त्यो पनि अवैधानिक)बाट हुने आम्दानीले बाँचेका हुन्छन् । सरकारी निकाय वा अन्य सम्पन्न वर्गले खाद्य पदार्थको असुरक्षाबाट पीडित समुदायको जीवनयापनका लागि वन जङ्गलमा रहने अति-निर्भरतालाई वातावरणीय विनाशको प्रमुख कारण ठान्छन् । कुनै वैकल्पिक जीविकोपार्जनको आधार नभएको स्थितिमा वनजङ्गलमाथि राखिने नियन्त्रणले ती समुदायहरू र नियन्त्रण गर्न खोज्ने निकायबीच मतभेद वा द्वन्द्वको स्थिति सिर्जना हुन्छ । यस्तो अवस्थामा नियन्त्रण मात्र होइन समुदायहरूको अधिकारप्रति पनि सचेत हुनु जरुरी हुन्छ ।

अम्ल वर्षा (Acid Rain): बढ्दो औद्योगिक विकास, इन्धनको बढ्दो खपत र मानवका भौतिक सुविधाका लागि उत्पादित विभिन्न रासायनिक उत्पादनहरूको बढ्दो प्रयोगका कारण वायुमण्डलमा सल्फर, नाइट्रोजन आदिका अक्साइड (ग्याँस)हरू थुप्रिन पुग्छन् । हानिकारक यी ग्याँसहरू वायुमण्डलमा उपलब्ध हुने अक्सिजन र पानीको वाष्पीय कणसँगको सम्मिश्रणबाट सल्फ्यूरिक वा नाइट्रिक अम्ल जस्ता कडा रासायनिक अम्ल बन्छन् । वर्षातको पानीसँग मिसिएर पृथ्वीको सतहमा यी अम्लहरू झर्ने प्रकृया नै अम्ल वर्षा हो । अम्ल वर्षाले माटोलाई अम्लीय बनाई उत्पादकत्व घटाउँछ, भने धार्मिक, साँस्कृतिक सम्पदाहरूमा नराम्रो असर पुऱ्याउँछ । अम्ल वर्षा औद्योगिक विकासले प्रकृतिमा पारेको मानवसिर्जित हानिकारक प्रभाव हो जसको दुष्प्रभाव सबैले भोग्नु पर्ने हुन्छ ।

अर्को पक्षलाई हानि नपुऱ्याउने सिद्धान्त (Principle of Non-injury to Others): अर्काको सम्पत्तिलाई हानि नपुऱ्याइकनै आफ्नो सम्पत्तिको उपयोग गर्ने अर्थात् *Sic Utere Tuo ut Aleinum non Leadas* (One's Utilisation Should not Injure to Other) भन्ने मान्यतामा यो सिद्धान्त आधारित छ ।

एक मुलुकमा भएका कामकारवाइबाट अर्को मुलुक प्रभावित हुनबाट रोक्नु नै यस सिद्धान्तको मूल मर्म हो । यो असल छिमेकीपनको, राम्रो विश्वासमा आधारित दायित्व निर्वाहको, अधिकारहरूको दुरुपयोग नगर्नुको तथा अहस्तक्षेपको सिद्धान्तमा आधारित छ । वातावरणीय कानुनको सन्दर्भमा सामूहिक चासोका प्राकृतिक सम्पदाको उपभोगमा यो मान्यता लागू हुन्छ ।

आदिवासी (Indigenous People): निश्चित भौगोलिक क्षेत्र वा स्थानमा लामो समयदेखि बसोबास गर्दै आएका स्थानीय वा रैथाने मानव समुदाय । वातावरणीय न्यायले यस्ता आदिवासी समुदायहरूको सार्वभौमिकता र स्वनिर्णयलाई सम्मान गर्नुपर्ने आवश्यकतामाथि जोड दिन्छ । जीवनयापनका लागि परम्परागत रूपमा उपयोग गर्दै आइरहेका वातावरणीय स्रोतसम्पदामाथि उनीहरूको अधिकारलाई कायमै राखेर उनीहरूको मौलिक सीप तथा संस्कृतिलाई समेत संरक्षण गर्नुपर्छ । प्रकृति तथा वन्यजन्तु संरक्षणका लागि स्थापित राष्ट्रिय निकुञ्ज, आरक्ष, संरक्षित क्षेत्र, आदिका कारणले आदिवासीहरूको परम्परा तथा जीविकोपार्जनका लागि अपनाइएका व्यवसायमा समेत सडकट ल्याएको छ, कतिपय स्थानमा । यसले गर्दा त्यस्ता समुदाय तथा संरक्षण गर्ने निकायबीच बीच मतभेद वा द्वन्द्व भएका उदाहरणहरू छन् । शाही चितवन राष्ट्रिय निकुञ्ज वरपर रहेका बोटे, माभी तथा थारुहरूको स्थितिमाथि गरिएका अध्ययन अनुसन्धान वा समाचारहरूले यी समस्याहरू राम्ररी उजागर गरेका छन् ।

आधुनिकीकरण (Modernization): परम्परागत नभई आधुनिक जीवन, अझ भन्नुपर्दा अहिलेको सुविधाभोगी उपभोक्तावादी जीवनशैलीको आदत वा आवश्यकताका लागि उपयोगी क्रियाकलाप । यसले गर्दा प्राकृतिक संरचना तथा वातावरणमा बढी बोझ पर्न गएको छ । सन् ६०को दशकमा

सं.रा.अमेरिकका विज्ञहरूले सामाजिक विकासको मार्क्सवादि सिद्धान्तको विकल्पको रूपमा यो शब्द प्रचलनमा ल्याएका थिए ।

आनुवंशिक विविधता (Genetic Diversity): एउटै प्रजाति भित्रसमेत त्यसमा रहेको वंशाणु (Gene)का कारणले भिन्नता हुन्छ र त्यस्ता भिन्न भएका गुणहरू एउटा पिँढीबाट अर्को पिँढीमा सदैँ जान्छन् जसलाई आनुवंशिक गुण पनि भनिन्छ । यसरी एउटा प्रजाति भित्र भएको त्यसको वंशाणु गुणले हुने जात वा अन्य किसिमको विविधतालाई आनुवंशिक विविधता भनिन्छ । आनुवंशिक विविधताबाट वातावरणको पुनर्स्थापना गर्ने शक्ति (Resiliency) बलियो हुन्छ तथा प्राकृतिक स्रोतमा प्रत्यक्ष भर पर्ने व्यक्ति/ समुदायको जीविकोपार्जनमा सघाउ पुऱ्याउँछ । आनुवंशिक विविधता ह्रास भएमा प्राकृतिक प्रकोप (जस्तै: किरा तथा रोगको समस्या)को असर खप्ने क्षमतामा ह्रास आउँछ । यसको प्रत्यक्ष असर सामाजिक आर्थिक कारणले 'खतरा'मा पुऱ्याइएका (Vulnerable) समूहहरूमा पर्छ ।

आनुवंशिक रूपमा रुपान्तरित जीवहरू (Genetically Modified Organisms): प्राकृतिक रूपमा नभई आधुनिक प्रविधिको प्रयोगबाट कुनै पनि जीवित वस्तुमा रहेको आनुवंशिक पदार्थ (वंशाणुगत गुण)को साटफेर वा अन्य रुपान्तरण वा परिवर्तन । यस्तो कार्यले ती जीवहरूको नश्ल सुधार गर्नुकासाथै उपयोगितामा समेत वृद्धि ल्याउन सकिन्छ । यस्ता जीवहरूले प्रकृतिमा तथा मानव स्वास्थ्यमा कस्तो असर पर्छ भन्नेबारे ठूलै विवाद भए पनि अध्ययनहरूले यसको असर नकारात्मक भएको देखाइरहेका छन् । तर यस्ता जीवहरूले पार्ने सामाजिक, राजनीतिक, वातावरणीय तथा आर्थिक असरहरू प्रशस्त देखिएका छन् । उत्पादन गर्न धेरै महङ्गो हुनाले सीमित बहुराष्ट्रिय कम्पनीले यी वस्तुहरूमा आफ्नो एकाधिकार कायम गर्दछन् । बढी उत्पादनको लोभले यी वस्तुहरू प्रयोग गर्दा

परम्परागत बीउहरू नष्ट हुन पुग्छन् र गरीब देशका किसानहरू ती बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरूसँग सदाका लागि निर्भर हुन्छन् । बढ्दो विश्वव्यापीकरण र व्यावसायीकरणले यी जीवहरूको प्रयोगमा प्रश्रय दिई केही विकसित देशमा बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरूलाई फाइदा पुगे पनि यसबाट गरीब मुलुक र जनताको परनिर्भरतामा वृद्धि भएको छ र उनीहरूको जीविकोपार्जनमा नकारात्मक असर परेको छ ।

आरहुस सम्मेलन (Aarhus Convention): वातावरणीय महत्वका विषयहरूमा सूचनाको पहुँच, निर्णय प्रकृत्यामा जनसहभागिता तथा न्यायप्रतिको पहुँचसम्बन्धी सम्मेलन (Convention on Access to Information, Public Participation in Decision-making and Access to Justice in Environmental Matters) । युरोपका लागि संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय आर्थिक आयोग (United Nation Economic Commission for Europe - UNECE) ले यो सम्मेलन २३-२५ जुन १९९८ मा डेनमार्कको आरहुस सहरमा आयोजना गरेको थियो । वातावरणीय अधिकार तथा मानव अधिकारलाई जोड्ने यो एक किसिमको सहमति हो जसले भावी पुस्ताको लागि स्वस्थ वातावरणको सुनिश्चितता प्रदान गरेको छ । सम्पूर्ण सरोकारवालाहरूको (Stakeholders) संलग्नताबाट मात्रै दिगो विकास प्राप्त गर्न सकिन्छ भन्ने यसले मान्यता राख्छ । यसले जोड दिएका तथ्यहरूमा सरकारी क्षेत्रले वातावरणीय संरक्षणको लागि उत्तरदायित्व निभाउनु पर्ने; सम्पूर्ण जन-साधारण र सम्बन्धित तथा अधिकारयुक्त निकायमाभक्त प्रजातान्त्रिक तरिकाको आपसी सम्बन्ध हुनुपर्ने; विभिन्न सन्धि, सम्झौता, ऐन तथा कानूनहरूको सहमति तथा कार्यान्वयनमा जनसहभागिता हुनुपर्ने, कसैले वातावरणीय असुरक्षा महसुस गरेमा उपयुक्त उपचार तथा न्यायप्रति उसको पहुँच हुनुपर्ने; आदि प्रमुख छन् ।

यो वातावरणीय सहमति मात्र नभई सरकारी क्षेत्रको उत्तरदायित्व तथा पारदर्शीतालाई समेत स्थापित गर्ने सम्मेलन हो । यसको क्षेत्राधिकार (Scope) क्षेत्रीयस्तरको मात्र भए पनि यो रियो घोषणापत्रको सिद्धान्त १० को उचित व्याख्या भएकोले यसको महत्व विश्वव्यापीस्तरको भएको तथ्य संयुक्त राष्ट्रसङ्घका महासचिवलेसमेत उल्लेख गरेका छन् ।

उपभोगवाद (Consumerism): प्रकृति-प्रदत्त स्रोतहरू तथा मानव निर्मित स्रोतहरू केवल मानवको भौतिक-सुविधा बढाउन प्रयोग गर्नुपर्छ र आजको सुविधालाई विशेष ध्यान दिनु पर्दछ भन्ने सोचाई । यसअनुसार आधुनिक पश्चिमा समाजमा भएजस्तै वस्तु तथा सेवा सुविधाहरूको उत्पादन भन्दा उत्पादित वस्तुको खपतबाट समाज अगाडि बढ्छ । यस्तो सोचाईको कारणबाट प्रकृति संरक्षणमा नकारात्मक प्रभाव परिरहेको छ र प्रदूषणको समस्या चर्किदै गएको छ ।

उपभोक्ता समूह (User Group): प्राकृतिक स्रोत तथा सम्पदा उपभोग गर्ने सरोकारवाला व्यक्ति, समुदाय वा समाज जसले समूहगत रूपमा प्राकृतिक स्रोत तथा सम्पदाहरूको संरक्षण तथा उपभोगको जिम्मा लिने प्रचलन बढ्दो छ ।

एजेण्डा २१ (Agenda 21): सन् १९९२ मा ब्राजिलको रियो सहरमा सम्पन्न सम्मेलनबाट अनुमोदित एक्काइसौं शताब्दीका लागि वातावरण र दिगो विकाससम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेज । यसअन्तर्गत विभिन्न राष्ट्रहरूले आफ्ना राष्ट्रिय नीति, लक्ष्य र कार्यक्रमहरू तय गरेका हुन्छन् । देशमा विद्यमान शिक्षा, स्वास्थ्य, महिला, खानेपानी, आदि सामाजिक र वातावरणीय नीतिहरू आपसमा नबाफिने गरी एक्काइसौं शताब्दीको यात्रा सुनिश्चित गर्ने कुरामा यसले जोड दिएको छ ।

ओजोन तह र यसको विनाश (Ozone Layer and Its Depletion): ओजोन अक्सिजनका तीन परमाणु मिलेर बनेको एउटा सक्रिय र प्राकृतिक रूपमा पाइने ग्याँस हो । ओजोन वायुमण्डलको तल्लो तहमा हरित गृह प्रभाव निम्त्याउने खालको प्रदूषणको कारक बनेको छ भने माथिल्लो तहमा पृथ्वी र यसका बासिन्दाहरूलाई सूर्यका घातक परावैजनी किरणबाट बचाउने सुरक्षा कवच पनि बनेको छ । क्लोरोफ्लोरो कार्बन जस्ता रसायनहरूको उत्सर्जनले सुरक्षा कवचको रूपमा रहेको ओजोनको माथिल्लो तहलाई नाश गर्न सक्छ र पृथ्वीका बासिन्दाले घातक परावैजनी किरणको मार सहनु पर्ने अवस्था आउँछ । सन् १९८७ मा भएको मण्ट्रियल प्रोटोकल (Montreal Protocol) अन्तर्गत ओजोन तह नाश गर्ने क्लोरोफ्लोरो कार्बन लगायत अन्य रसायनको उत्सर्जनमा कमी ल्याउन अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा सहमति जनाइएको छ ।

कबूलियति वन (Leasehold Forest): औद्योगिक, व्यापारिक, पर्यटकीय, खेतीपाती आदि उद्देश्यहरूका लागि प्रचलित कानूनबमोजिम स्थापित कुनै संस्था, वन पैदावरमा आधारित उद्योग वा समुदायलाई वन ऐन २०४९ दफा ३२ बमोजिम प्रदान गरिएको राष्ट्रिय वन ।

कणिका (Particulate Matter - PM₁₀): वायुमण्डलमा रहने ठोस वा तरल वस्तुका अति नै साना कणहरू । यस्ता कणिकाहरू मानिसले श्वास फेर्दा सजिलै फोक्सोमा पुग्छन् र त्यसैमा टाँसिन्छन् जसले गर्दा विभिन्न समस्या ल्याउँछ । प्राविधिक रूपमा १० माइक्रोमिटर (१ माइक्रोमिटरले १ मिटरको १०,००,००० (१०^६) भागको एक भागलाई जनाउँछ) वा सो भन्दा कम व्यास भएका कणिकाहरूलाई कुनै पनि ठाउँको हावाको गुणस्तर हेर्नलाई मापन गरिन्छ । यस्ता कणिकाहरू मुख्य रूपमा धूवाँ, धूलो, यातायात, कलकारखाना आदिबाट

वायुमण्डलमा जम्मा हुन पुग्छन् । काठमाडौंको वायुमण्डलमा यस्ता कणिकाहरू विश्व स्वास्थ्य संगठनले तोकेको मापदण्डभन्दा निकै बढी रहेको विभिन्न अध्ययनहरूले देखाएका छन् । मूलतः धूवाँ धूलोसँग बढी सान्निध्य (Expose) हुनेहरू—पैदल यात्री, ट्राफिक प्रहरी, साइकल यात्री, सडक छेउ पसल राख्नेहरू, आदि जसको यस्तो स्थिति ल्याउन प्रत्यक्ष भूमिका छैन—नै यसबाट अत्यधिक प्रभावित हुन्छन् ।

क्लोरोफ्लोरो कार्बन (Chlorofluorocarbons - CFCs): कार्बन, क्लोरिन, फ्लोरिन र हाइड्रोजनका परमाणुहरू मिलेर बनेको रासायनिक रूपले स्थिर (Stable, Not Reacting Easily with Others) कृत्रिम ग्याँस । साधारणतया रेफ्रिजरेटर, एअरकण्डिशनर आदिमा चिस्याउने कार्यका लागि तथा प्लाष्टिक, फोम आदिको उत्पादनमा यसको प्रयोग गरिन्छ । यसले पृथ्वीको सतहबाट १७-४८ किलोमिटर माथिको समतापमण्डलीय ओजोन (Stratospheric Ozone) तहलाई रासायनिक प्रतिक्रियाद्वारा नाश गर्दछ । यो त्यही तह हो जसले विकिरणयुक्त परावैजनी किरणबाट पृथ्वीलाई जोगाउन सुरक्षा कवचको काम गर्छ । क्लोरोफ्लोरो कार्बनको बढ्दो उत्सर्जन अहिलेको एउटा विश्वव्यापी वातावरणीय समस्याको रूपमा देखा परेको छ । पृथ्वीका समग्र जीवको सुरक्षाका लागि महत्वपूर्ण काम गर्ने ओजोन तह नष्ट हुनुमा CFCs को बढी उत्पादन गर्ने विकसित देशहरू मुख्य रूपमा जिम्मेवार छन् । यद्यपि, ओजोन तह पातलिंदा वा नष्ट हुँदा गरीब देशहरू पनि उत्तिकै मर्कामा पर्छन् ।

क्यान्सरकारक (Carcinogens): अर्बुद रोग वा क्यान्सर उत्पन्न गराउन सक्ने जुनसकै वस्तु / पदार्थ / रसायन । यी वस्तुहरू औद्योगिक प्रदूषणका उपज हुन् । डी.डी.टी, बेन्जिन, आणविक विकिरणयुक्त वस्तु, एस्बेस्टस आदि त्यस्ता पदार्थ हुन् । पी.भी.सी. (Poly Vinyl Chloride) प्लाष्टिक जस्ता पदार्थहरूको दहन बाट

निस्कने डायोक्सिन (Dioxin) मानवसिर्जित क्यान्सरकारक रसायन हो । यसको असरबाट तौल घट्ने, कलेजो मृगौला आदिका समस्याहरू देखा पर्ने, जन्म-विकार पैदा गर्ने र मृत्युसमेत हुन सक्छ ।

कागज उद्योग (Paper Mills): वनस्पति वा काठजन्य कच्चा पदार्थबाट कागज उत्पादन गर्ने उद्योग/ कारखानाहरू जसबाट साधारणतया अत्यन्तै हानिकारक फोहरहरू निस्कन्छन् । नेपालको तराई क्षेत्रमा खोलिएका केही यस्ता कारखानाबाट उत्सर्जित फोहरहरू उपचार नगरी फ्याँकिने हुँदा त्यसबाट उब्जिन सक्ने वातावरणीय ह्रास अहिलेको चर्चित वातावरणीय मुद्दा हो । यस्ता उद्योगबाट उत्सर्जित फोहर छेउछाउका पानीका स्रोतमा फ्याँकिनाले उक्त पानी प्रयोग गर्ने स्थानीय जनताहरू मात्र नभई त्यसमा आश्रित वन्यजन्तुमा समेत नकारात्मक असर परिरहेको छ ।

कार्बनको व्यापार (Carbon Trade): क्याटो प्रोटोकल (१९९७)मा हरित गृह ग्याँस— कार्बन डाइअक्साइडको बढ्दो उत्सर्जनबाट हुने मौसम परिवर्तन तथा पृथ्वी तात्ने प्रकृया रोक्न १६० राष्ट्र त्यस्तो ग्याँसको उत्सर्जन कटौती गर्न सहमत भएका छन् । यसको लागि कार्बनको मूल्य तोकेर सर्वसाधारण, उद्योग, संस्था तथा राष्ट्रहरूलाई यसको व्यापार गर्न दिने उपाय अगाडि ल्याइएको छ । यो औद्योगिक विकासबाट सिर्जित समस्याको समाधान बजारको किनबेचको क्षमताबाट गर्ने उपाय हो । क्याटो प्रोटोकलअनुसार निश्चित समयभित्र कार्बनडाइअक्साइडको उत्सर्जनमा तोकिएको कटौती गर्नु पर्ने हुन्छ । उद्योग व्यवसाय निर्वाध चलाउन कुनै पनि देश वा संस्थाले आफूसँग रहेको उत्सर्जन गर्न पाउने अधिकारको अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा किनबेच गर्न पाउँछन् । यो एक कठिन पद्धति हो

जसमा तेल किनबेच गरे जस्तै बजारमा कार्बन किनबेच गर्न सकिने सोचाइ राखिएको छ । तर कार्बनको व्यापार त्यसलाई प्रयोग गरेको आधारमा नभई वायुमण्डलमा यसको उत्सर्जन रोक्न सक्ने क्षमताबाट हुनेछ ।

कुनै देशले आफ्नो कार्बन डाइअक्साइड उत्सर्जन तोकिएको सीमाभित्र ल्याउन नसकेमा उसले अर्को समूह वा देशलाई उसको उत्सर्जन घटाउनलाई रकम तिर्न सक्नेछ । यसको लागि अपनाइएको संयुक्त कार्यान्वयन (Joint Implementation) प्रक्रियाअनुसार पहिलोले दोश्रोको कार्बन डाइअक्साइड घटाउने आयोजनाको लागि सहयोग गर्छ र बदलामा पहिलोले दोश्रोबाट कार्बन ऋण (Carbon Credit) पाउँछ । यसको लागि विकासशील देशमा स्वच्छ विकास संयन्त्र (Clean Development Mechanism) को व्यवस्था गर्न प्रस्तावित गरिएको छ जसअनुसार विकासशील देशले वातावरणीय स्वच्छतायुक्त दिगो विकासका लागि आफ्नो कार्बन उत्सर्जनको अधिकार बेचन सक्नेछन् । यी सबै व्यवस्थाहरू हाल छलफल कै क्रममा रहेका छन् । कार्बन व्यापारको मुख्य व्यवस्थाअनुसार विकसित देशमा भएका उद्योग प्रतिष्ठानहरूले कुनै गरीब वा विकासशील देशको कार्बन उत्सर्जन गर्न पाउने अधिकार (उनीहरूको कार्बन सोस्न सक्ने क्षमताको आधारमा) किन्न सकेमा त्यसअनुरूप विकसित देशले कार्बन डाइअक्साइड उत्सर्जन गर्न पाउने हो ।

कार्यविधिगत समानता (Procedural Equity): यसले उठाउने प्रश्नले शासन प्रणालीका नियम, कानून र मूल्याङ्कन मापदण्डका आधारहरूको एकरूपले लागू हुँदा समान व्यवहारको महत्व दिन्छ । यसका उदाहरणहरूमा व्यापारिक चासो वा अन्य रुचिका आयोग र समितिहरूको थुप्रो, तिनीहरूमा दुर्गम क्षेत्रका मानिसको कम पकड अथवा सरकारी कामकाजमा वा सुनुवाईमा पीडित पक्षले नबुझ्ने भाषाको प्रयोग, आदि पर्दछन् ।

कृषि पर्यटन (Farm Tourism): सहरी व्यक्तिहरू घुम्न वा खेतीसम्बन्धी जानकारी हासिल गर्न कुनै फार्ममा गएर बस्ने प्रकृत्यालाई कृषि पर्यटन भनिन्छ । कृषि-पर्यटन गर्ने किसानले घरमा एक-दुई कोठा पाहुनाको लागि व्यवस्था गर्छन् । पर्यटकहरू उक्त फार्ममा पाहुनाको रूपमा बस्छन् र खेती-पातीको कार्यक्रममा सहभागी बन्न सक्छन् । यस प्रकारको पर्यटनबाट गाउँका कृषकहरूलाई प्रत्यक्ष फाइदा पुग्न सक्छ ।

खनिजको उत्खनन (Mining): जमीनभित्र प्राकृतिक रूपमा रहेका कोइला वा अन्य धातु/अधातुयुक्त खनिजहरूलाई निकाल्ने काम । यसले स्थानीय भू-स्वरूप, वातावरण र जैविक विविधता समेतमा हानि पुऱ्याउन सक्छ ।

खपत (प्राकृतिक स्रोतको) (Consumption of Natural Resources): प्राकृतिक स्रोत वा सम्पदाको रूपमा रहेका वन पैदावार: काठ, दाउरा, घाँस, पात, जडीबूटी आदिलाई मानवीय प्रयोजनमा लगाउनु । खपत प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष दुवै प्रकारले हुन्छ । सिधै काठ वा दाउराको प्रयोग गर्नु, पानीको खपत गर्नु, जमीन सिञ्चित गर्नु, खेतीको लागि उर्वरा बनाउनु, स्वच्छ हावामा सास फेर्नु, आदि प्राकृतिक स्रोतको खपतका उदाहरणहरू हुन् । त्यस्तै, सामुदायिक वनका उपभोक्ताहरूले वन पैदावारको खपत देशभर भिन्न भिन्न प्रकारले गर्दछन् ।

खाते (Scavengers): फोहरमैलाबाट पुनः प्रयोग हुन सक्ने धातु वा प्लास्टिक जस्ता सामानहरू जम्मा गर्ने सडकमा जीवन व्यतित गर्ने बालबालिका । सहरी क्षेत्रमा यस्ता बालबालिकाले नाङ्गो हातले फोहर चलाउँदा, विभिन्न प्रकारका सियो, सुई, काँच आदिले घाउ/ चोटपटक लागेको देखिएको छ । यस्ता फोहरमा अस्पतालका सङ्क्रामक फोहर समेत मिसिने गरेकाले उनीहरूलाई गंभीर रोगहरू लाग्ने खतरा रहन्छ ।

खाद्य सुरक्षा (Food Security): विश्व खाद्य शिखर सम्मेलन १९९६ अनुसार, जब प्रत्येक व्यक्ति शारीरिक वा आर्थिक हिसाबले आफ्नो आहारा र प्राथमिकता बमोजिम स्वस्थ जीवनको लागि सँधैभरी पर्याप्त मात्रामा सुरक्षित र पौष्टिक तत्वयुक्त खाद्य पदार्थ प्राप्त गर्दछ तब मात्रै व्यक्तिगत, परिवारिक, राष्ट्रिय वा क्षेत्रीय तहदेखि विश्वव्यापी तहसम्म खाद्य सुरक्षा उपलब्ध हुन्छ ।

खुल्ला पहुँच (Open Access): सम्पूर्ण जनताले स्वतन्त्र रूपमा उपयोग गर्न सक्ने अर्थात् सबैको लागि खुल्ला रहेको स्रोत । त्यस्ता स्रोतको अव्यवस्थाबाट दुखद स्थितिसमेत आउन सक्छ ।

खुल्ला रूपमा फोहर गाड्ने काम (Open Dumping): फोहरमैलालाई तह लगाउने एक किसिमको तरिका । मुख्यतया सहरी क्षेत्रबाट निष्कासित फोहरलाई सहरभन्दा पर निश्चित इलाकाको अलि होचो भागमा कुनै वैज्ञानिक प्रकृया बिना नढाकेरै फोहर थुपार्ने यस्तो कार्य वातावरणका लागि हानिकारक हुन्छ ।

ग्रामीण-पर्यटन (Village Tourism): ग्रामीण क्षेत्रमा दृश्यावलोकन गर्न वा साँस्कृतिक, सामाजिक, आर्थिक र वातावरणीय ज्ञान हासिल गर्न कुनै गाउँविशेषमा मनोरञ्जन गर्न जाने प्रकृया । साधारणतया ग्रामीण पर्यटनमा गाउँका बासिन्दाले नै बसोबास, खानपिन तथा अन्य सुविधाको व्यवस्था गर्ने भएकाले सोबाट हुने आम्दानी गाउँ-स्तरसम्म पुग्ने विश्वास गरिन्छ । स्याङ्गजा जिल्लाको सिरुबारी क्षेत्रलाई ग्रामीण पर्यटनको राम्रो नमूना मानिन्छ ।

घरभित्रको वायु प्रदूषण (Indoor Air Pollution): घरभित्र खाना वा अन्य वस्तु पकाउँदा वा उज्यालोका लागि टुकी, सिठा बाल्दा हुने धूवाँ, धूलो । ग्रामीण क्षेत्रमा काठ, दाउरा, गोबर, गुइँठा, बालीनालीका डाँठ, पराल आदि जैविक मात्रायुक्त उर्जास्रोत (Biomass Energy) को अत्यधिक प्रयोग गरिन्छ ।

यसरी वैकल्पिक वा स्वच्छ उर्जाको अभावमा जैविक मात्रायुक्त इन्धन प्रयोग गर्दा घरभित्र (विशेष गरेर अँध्यारो भान्छामा) हावाको आवागमन राम्रो नहुने हुनाले त्यहाँको वायु निकै प्रदूषित भएको हुन्छ । घरभित्रको प्रायः सबै काम महिलाहरूले गर्ने तथा साना केटाकेटी तथा वृद्धहरू पनि घरभित्रै ज्यादा बस्ने हुनाले यस्तो प्रदूषणबाट पनि उनीहरू नै आक्रान्त हुन्छन् । यसबाट क्षयरोग, दम, अन्धोपन, रगत कमी हुने, श्वास-प्रश्वास/रक्तसञ्चार सम्बन्धी रोगहरू, फोक्सोको क्यान्सर तथा सुत्केरी महिलाका लागि घातक हुने विभिन्न रोगहरू लाग्छन् ।

घातक फोहरहरू र त्यसको निष्कासन क्षेत्र (Toxic Waste and Its Disposal Site): कम परिमाणमै पनि मानव स्वास्थ्यका लागि घातक हुने विषालु रसायन वा अन्य किसिमका फोहर पदार्थ । मानवीय क्रियाकलापका कारण प्रदूषकको रूपमा वायु, जल, जमीनमा पुग्ने यस्ता पदार्थमा विषाक्त रसायनहरू हुन्छन् जुन मानिसको मृत्युको कारणसमेत बन्न सक्छन् । यस्ता फोहरहरू उत्पादन गर्ने वा थुपार्ने क्षेत्र वरपरका समुदायहरू खतरापूर्ण परिस्थितिमा बाँचिरहेका हुन्छन् र उनीहरू प्रायः अज्ञानतावश वा अभावका कारणले ती स्थानमा बसिरहेका हुन्छन् । ती पिछडिएका वा विशेष वर्ण/जात/वर्गका जनताको जोखिमपूर्ण जीवन पनि वातावरणीय अन्यायको एउटा उदाहरण हो ।

जथाभावी फोहर फ्याँक्ने प्रकृया (Fly Dumping of Waste): सहरका कुनै पनि खाली ठाउँ, प्रयोग नगरिएका वा त्यागिएका क्षेत्र वा बाटोघाटो आदिमा फोहर थुपार्ने कार्य । छर-छिमेक, समुदाय वा उक्त क्षेत्रको लागि यो एउटा वातावरणीय विकृति हो । यस्तो उदाहरण हाम्रा नगर क्षेत्रमा मनग्ये भेटिन्छन् ।

जनजाति (Ethnic/Indigenous People): कुनै पनि ठाउँका आदिवासी रैथानेहरू—जसले आफ्नो वातावरण र वरपरका स्रोत सम्पदासँग लामो समयदेखि परिचित भएर आफ्नो

संस्कृति वा जीवन अनुकूल बनाएको हुन्छ—लाई संयुक्त राष्ट्रसङ्घले आदिवासी जाति वा जनजाति भनेको छ । नेपालको सन्दर्भमा समान रीतिथिति, भाषा वा संस्कृतिको आधारमा आफ्नै मौलिक पहिचान भएका सङ्गठित मानव समुदायहरूलाई जनजाति भन्ने गरिन्छ । नेपालका प्रमुख जनजातिहरूमा गुरुङ, मगर, राई, लिम्बू, तामाङ्ग, थकाली, शेर्पा, नेवार, थारु, धिमाल, सुनार, राउटे आदि छन् । श्री ५ को सरकारले नेपालमा ६१ जनजाति भएको ठहर गरेको छ । वातावरणीय न्यायमा आदिवासी/ जनजातिले आफ्नो स्थानको प्राकृतिक तथा अन्य स्रोतको संरक्षण गर्दा त्यसबाट आफ्नो जीविकोपार्जन गर्ने अधिकार प्राप्त गर्नु पर्छ भन्ने मान्यता राखिन्छ ।

जल प्रदूषण (Water Pollution): पानी जीवनका लागि अत्यावश्यक पदार्थ हो । पिउन, खाना बनाउन, सरसफाई, आदि विभिन्न क्रियाकलापहरूका लागि पानी नभइ हुँदैन । ताल-तलैया, नदी, जमीनको सतह मुनिको पानी, समुद्र, आदि पानीका स्रोत हुन् । तर, मानिस कै विभिन्न गतिविधिहरूका कारण पानीका स्रोतमा प्रदूषित हुँदै गएकाले त्यसबाट मानव समुदायदेखि अन्य जीवहरूसमेत प्रभावित भएका छन् । बढ्दो जनसङ्ख्याको चाप तथा त्यसबाट सृजित सहरीकरण, बस्तीहरूको वृद्धि, औद्योगिकरण आदिको कारणबाट स्थानीय जल सम्पदामा अतिक्रमण भइरहेको छ । फोहरहरूको अत्यधिक तथा अव्यवस्थित निष्कासनबाट सतहमाथि तथा मुनिको पानी प्रदूषित भएकाले मानव समुदायले स्वच्छ पानीको अभावको सामना गर्नु परेको छ । ग्रामीण तथा गरीब बस्तीहरूमा यो समस्या अझ विकराल रहेकाले ती क्षेत्रका बासिन्दाहरू विभिन्न रोग तथा महामारीको शिकार बन्न पुगेका छन् । स्वच्छ पानीको अभावबाट दुर्गम ग्रामीण क्षेत्रदेखि काठमाडौँ जस्ता सहरका बासिन्दाहरू समेत उत्तिकै प्रभावित छन् । नदीनाला, ताल आदिमा फोहर फाल्नाले सुन्दरता, उपयोगिता तथा त्यहाँ वासस्थान भएका थुप्रै जलचर पनि नासिने हुने खतरा हुन्छ ।

जीवमण्डल आरक्ष (Biosphere Reserve): युनेस्कोले तयार पारेको संरक्षित क्षेत्रको अन्तर्राष्ट्रिय संरचनाको एक अङ्ग । यी जीवमण्डल आरक्षहरू जैविक विविधताका त्यस्ता केन्द्रहरू हुन् जहाँ अहिलेको विकास प्रकृयाबाट असर पुग्न सक्ने प्राकृतिक प्रणालीलाई स्थानीय समुदायहरूको सहभागितामा सुरक्षा/संरक्षण प्रदान गर्न अनुसन्धान एवं अनुगमनका कार्यक्रम संचालन गरिएका हुन्छन् । विश्वमा हाल ८३ राष्ट्रहरूमा ३२४ त्यस्ता संरक्षित क्षेत्रहरू छन् । नेपालको प्रकृति संरक्षणसम्बन्धी व्यवस्थामा जीव मण्डल आरक्षको प्रावधान छैन ।

जीवाशेष इन्धन (Fossil Fuel): पृथ्वीको गर्भमा रहेका प्राचीन जीवहरूको अवशेष वा त्यसबाट बनेका प्राङ्गारिक पदार्थहरू, जसको जलन आदि प्रकृयाबाट उर्जा उत्पादन गरिन्छ । कोइला, प्राकृतिक खनिज तेल (मिट्टितेल, डिजेल, पेट्रोल), ग्याँस आदि उर्जाका स्रोतहरू यस वर्गमा पर्दछन् । नवीकरण हुन नसक्ने यी इन्धनको उत्पादन, प्रयोग, आदिबाट निस्कने कार्बन डाइअक्साइड आदि पदार्थले वातावरणीय प्रदूषण गरिरहेका छन् जसको विश्वव्यापी मौसम परिवर्तनमा समेत प्रमुख भूमिका रहेको छ ।

जीविकोपार्जन सुरक्षा (Livelihood Security): प्रत्येक व्यक्ति/परिवारले आफ्ना सामाजिक, राजनीतिक, आर्थिक तथा भौतिक क्षमता बढाउन सक्ने वा कम्तीमा आफूसँग भएका क्षमता जोगाइराख्न सक्नुलाई जीविकोपार्जन सुरक्षा भनिन्छ । जीविकोपार्जन सुरक्षा मार्फत् मानिसहरू जोखिमबाट बच्न सक्ने वा असर पुगे पनि पुनःस्थापित हुन सक्दछन् । नेपाल जस्तो देशमा जहाँ प्राकृतिक स्रोतको प्रयोगबाट धेरै व्यक्तिले जीविकोपार्जन गरिरहेका छन् त्यहाँ ती स्रोतको संरक्षण अत्यावश्यक हुन्छ ।

जैव-मापन (Bioassay): कुनै वैज्ञानिक वा प्राविधिक प्राप्तिको लागि निर्धारित क्रियाकलापको माध्यमबाट गरिने जैविक परीक्षण । यसमा जीव वा त्यसको कुनै अङ्गमा कुनै वस्तुको जैविक असरहरूको मापन पनि गरिन्छ । त्यस्तै प्रकारले मानव प्रजातिमा नयाँ आविष्कार वा औषधी वा खोपहरूको परीक्षण गर्नुपर्दा कुनै राष्ट्रका वर्ग वा वर्ण विशेषका समुदाय वा जनतालाई छानिने प्रकृत्यालाई वातावरणीय न्यायको सिद्धान्तले कडा प्रतिरोध गर्दछ ।

जैविक ग्याँस (गोबर ग्याँस) (Biogas): वस्तुभाउको मलमुत्र वा अन्य जैविक पदार्थ र अन्नबालीका अवशेषबाट विशेष किसिमको संरचनामार्फत् मिथेन ग्याँस निकाल्ने प्रकृया । यसरी उत्पादित ग्याँसलाई इन्धनको रूपमा प्रयोग गरिन्छ । नेपालको ग्रामीण क्षेत्रमा प्रचलित र बहुप्रचारित यो वैकल्पिक इन्धनको प्रयोग खाना पकाउने तथा बत्ती बाल्ने काममा गरिएको छ । ग्याँस निस्केपछि बाँकी रहने पदार्थ खेतबारीमा मलको रूपमा प्रयोग गर्न सकिन्छ ।

जैविक अक्सिजन माग (Biological Oxygen Demand - BOD): निश्चित परिमाणको पानीमा भएका फोहर तथा प्राङ्गारिक पदार्थलाई निश्चित समयावधि (५ दिन) सम्म निश्चित तापक्रम (२०^०से.)मा सूक्ष्म जीवहरूले टुक्र्याउने प्रकृयाको लागि आवश्यक पर्ने अक्सिजनको मात्रा । यसबाट कुनै स्रोतको पानी कुन स्तरसम्म दूषित भएको छ थाहा पाउन सकिन्छ किनकि धेरै परिमाणको फोहरलाई टुक्र्याउन सक्रिय हुने थुप्रै सूक्ष्म जीवहरूले खपत गर्ने अक्सिजन पनि बढी नै हुन्छ । यसबाट पानीमा घोलिएर रहेको अक्सिजन (Dissolved Oxygen) घट्ने हुँदा त्यस्तो पानीमा आश्रित जलचरहरूमा नकारात्मक असर पर्छ । पानीको स्रोतमा घरधन्दाबाट निस्केका वा अन्य सहरी फोहरमैला सिधै फ्याँक्दा यस्तो परिणाम आउँछ ।

प्रदूषणको कारणले नै फेवातालमा स्थानीय माछाका प्रजातिहरू लोप हुने अवस्थामा छन् भने उन्नत जातका माछामा पनि विभिन्न रोगहरू देखा पर्ने क्रम बढेको छ । रानी पोखरीको पानीमा अक्सिजनको अभावले माछा मर्ने क्रम बढेको छ । यसरी माछा मर्दा एकातर्फ माछा मार्ने र बेच्ने पेशामा संलग्न व्यक्तिहरूको जीविकोपार्जन सड्कट आउँछ भने अर्कोतर्फ पारिस्थितिक प्रणाली (Ecosystem)मा नै यसले नकारात्मक असर पुऱ्याउँछ ।

जैविक चोरी (Bio Piracy): धनी तथा विकसित मुलुकहरूले गरीब तथा विकासशील देशमा भएका जैविक आनुवंशिक स्रोतहरू (Genetic Resources) विभिन्न तरिकामार्फत् आफ्नो देशमा लगेर विस्तार तथा प्रयोग गर्ने कार्य । विकसित देशमा भएको भौतिक तथा औद्योगिक विकासले ती देशको जैविक विविधतामा ठूलो ह्रास आएको छ त्यसैले उनीहरू जैविक स्रोतका लागि विकासशील देशमा भर पर्नु परेको छ । अन्तर्राष्ट्रिय कानून तथा सन्धिहरूमार्फत् पनि जैविक चोरीलाई प्रश्रय दिइने प्रयास भैरहेको छ ।

जैविक प्रविधि (Biotechnology): जैविक वस्तुहरू प्रयोग गरी व्यापक स्तरमा औषधी, खाद्यान्न, विषादी आदि उत्पादन गर्नलाई अपनाइने आधुनिक प्रविधि । यो स्वास्थ्य तथा कृषि उत्पादन वृद्धिको लागि महत्वपूर्ण मानिए पनि विश्वव्यापीकरणले गर्दा आर्थिक विपन्नता र प्रविधिप्रतिको कमजोर पकडका कारण विकासशील वा अति कम विकसित राष्ट्रहरूका जनताहरूको जीविकोपार्जनमा सहयोग पुऱ्याउने परम्परागत स्रोत तथा ज्ञानमा जैविक प्रविधिले केही नकारात्मक प्रभाव पार्ने ठानिन्छ ।

जैविक मात्रा उर्जा (Biomass Energy): कुनै पनि जीवहरूको शारीरिक संरचनामा निहित जैविक अंश वा पिण्ड नै जैविक

मात्रा (Biomass) हो । सूर्यबाट प्राप्त उर्जालाई प्रकाशसंश्लेषण प्रकृया (Photosynthesis)को माध्यमबाट बोटबिरूवाहरूले आफ्नो जैविक मात्रा बनाएका हुन्छन्, जुन एउटा महत्वपूर्ण नवीकरणीय उर्जा स्रोत हो । काठ-दाउरा, बालीनालीको बाँकी अंश तथा जनावरहरूको मल यसका प्रमुख उदाहरण हुन् । नेपाल जस्तो कम विकसित मुलुकमा विद्युत, कोइला, पेट्रोलियम पदार्थ जस्ता इन्धनबाहेक यस्ता परम्परागत उर्जा स्रोतबाट लगभग ९० प्रतिशत उर्जाको पूर्ति गरिएको छ । यद्यपि, यस्तो किसिमको उर्जा स्रोतमा बढी भर पर्नाले जैविक विविधता तथा वनजङ्गलमा बोझ बढ्ने एवं घर भित्रको वायु प्रदूषित भएर जनस्वास्थ्यमा नकारात्मक असर पुग्ने हुन्छ ।

जैविक विविधता र जैविक विविधता महासन्धि (Biological Diversity and Convention on Biological Diversity - CBD): पृथ्वीका सूक्ष्मजीवदेखि लिएर प्राणी तथा वनस्पति जगतमा रहेका विशाल जीवसम्पन्ना रहेको भिन्नता, तिनीहरूको किसिम र संरक्षण तथा संयोजन नै जैविक विविधता हो । यसले ती जीवहरूको एउटै प्रजाति भित्र रहेको आनुवंशिक विविधता, प्रजातिहरूबीच रहेको प्रजातीय विविधता तथा तिनीहरूको पारिस्थितिक प्रणालीको विविधतालाई जनाउँछ । जल, स्थलदेखि लिएर समुद्र, सिमसार, मरुभूमि, पहाडलगायत सम्पूर्ण क्षेत्रसम्म जैविक विविधताको क्षेत्र फैलिएको छ । यो जैविक विविधतासम्बन्धी महासन्धि सन् १९९२ मा ब्राजिलमा भएको संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय वातावरण तथा विकाससम्बन्धी सम्मेलनबाट अनुमोदित भएको हो । यो महासन्धिमा नेपालले पनि हस्ताक्षर गरी संसदबाट अनुमोदन भएर कानूनको रूपमा मान्यता पाइसकेको छ । यस महासन्धिको मुख्य उद्देश्यहरूमा जैविक विविधताको संरक्षण गर्नुपर्ने, यसको दिगो उपयोग हुनु पर्ने र आनुवंशिक स्रोतहरूका लाभको उचित एवं समन्यायिक वितरण गर्नु रहेका छन् । यसले कुनै पनि राष्ट्रको आफ्नो जैविक वा आनुवंशिक स्रोतहरूमाथिको सार्वभौम अधिकारलाई मान्यता प्रदान गर्दछ (धारा ३,१५) ।

जैविक विविधताको बाह्य तथा आन्तरिक मूल्य (**Extrinsic and Intrinsic Value of Biodiversity**): कुनै पनि जैविक विविधताका संसाधनको मानवीय उपयोग र महत्वको आधारमा अनुमानित मानवकेन्द्रित मूल्य वा उपयोगलाई जैविक विविधताको बाह्य मूल्य (Extrinsic Value) भनिन्छ । यसलाई कहिलेकाहीँ उपयोगितावादी (Utilitarian) वा कार्यसाधक (Instrumental) मूल्य पनि भनिन्छ । यसको उल्टो आन्तरिक वा प्राकृतिक मूल्य (Intrinsic value) हुन्छ जुन मानवीय अनुमानान्तर्गत नभई प्रकृतिको संरचनाबाट निर्देशित हुन्छ । नेपालबाट हाल निर्यात गरिने जडीबूटी तथा वनस्पतिका उत्पादनहरूको मूल्य निर्धारण गर्दा यस्तो प्राकृतिक मूल्यको हिसाब-किताब गरिदैन जसले गर्दा एकातर्फ जैविक विविधतामा ह्रास आउन थालेको छ भने अर्कोतर्फ यस्तो जडीबूटी उत्पादन हुने क्षेत्रका बासिन्दाको आर्थिक सामाजिक स्थितिमा सुधार आएको छैन ।

जोखिम मूल्याङ्कन, न्यूनीकरण र व्यवस्थापन (**Risk Assessment, Reduction and Management**): कुनै सेवा, सुविधा वा प्रविधिको प्रयोगबाट कुनै क्षेत्रका जनता तथा समुदायको स्वास्थ्य तथा वातावरणमा पर्ने तत्कालीन, लघुकालीन तथा दीर्घकालीन प्रतिकूल असर वा जोखिमहरूको परिमाणात्मक मापन गर्ने प्रकृया नै जोखिम मूल्याङ्कन हो । यस्ता जोखिमहरूको विभिन्न पक्ष तथा लक्षणहरूको अनुमान गरेर तिनीहरूको असर कम गर्न आवश्यक पूर्वाधार तथा लागत निर्धारण गर्नुको साथै सबभन्दा गम्भीर प्रकृतिको खतरालाई घटाउन के कस्ता कार्यहरू आवश्यक छन् भन्ने कुराहरू जोखिम न्यूनीकरणमा पर्छ । यसरी असरहरूको न्यूनीकरणको लागि चालिने प्रशासनिक, राजनीतिक, आर्थिक वा अन्य किसिमका क्रियाकलापहरू जोखिम व्यवस्थापनान्तर्गत पर्छन् ।

तुवाँलो (Haze): वायुमण्डलमा थुप्रिएका धूवाँ, धूलो तथा वाफ आदिको मिश्रणबाट बन्ने वायुको तह । तुवाँलोले गर्दा वायुमण्डलको पारदर्शीतामा ह्रास आउँछ । तुवाँलो लाग्दा टाढाको वस्तु मात्र देख्न नसकिने नभई नजिकैको दृश्य पनि छेकिन्छ । यो विभिन्न औद्योगिक वा सहरी क्षेत्रहरूमा सहजरुपमा देखा पर्ने वायु प्रदूषणको नकारात्मक परिणाम हो ।

दम (Asthma): गम्भीर प्रकृतिको श्वास प्रश्वाससम्बन्धी रोग जसमा मुख्य रूपले एलर्जीको कारणबाट श्वास लिन गाह्रो हुने, छातीमा संकुचन पैदा हुने, खोकी वा स्वाँ स्वाँ हुने अवस्था सृजना हुन्छ । प्रदूषित वायु भएका सहरी क्षेत्रमा मात्र नभई स्वच्छ हावा भएका ग्रामीण इलाकामा पनि दम र श्वास प्रश्वासको समस्या पाइन्छ । यो समस्या धेरै हृदयसम्म घरभित्रको (दाउरा, कोइला, गुँडठा आदिको प्रयोगबाट) वा बाहिरको (यातायात, कलकारखाना आदि) वायु प्रदूषणसँग जोडिएको हुन्छ । दमको समस्याबाट ग्रामीण भेगका विपन्न वर्गका महिलाहरू ग्रसित भएको पाइन्छ ।

दलित (Dalits): सामाजिक, साँस्कृतिक, आर्थिक, राजनीतिक र अन्य सबै किसिमले पिछड्याइएका शोषित, पीडित व्यक्ति वा समाज जसलाई त्यागिएको पेशा स्वीकार्न बाध्य तुल्याइएको छ । शदीयौं देखि 'तल्लाजाति', 'अछूत' 'पानी नचल्ने' भनेर यो समूह/समुदाय वा वर्गलाई शोषण गरिदै आएको छ । यही शोषित वा पीडित समुदायलाई विशेषगरी सन् ७० को दशक पछि 'दलित' भन्न थालिएको हो । आधिकारिक तथ्याङ्कअनुसार यस्ता जात जातिको सङ्ख्या नेपालको कुल जनसङ्ख्याको १३% छ तर अन्य तथ्याङ्कहरूमा यो सङ्ख्या २०% भएको दावी गरिएको छ । यी दलित भनिएका वर्गहरूमाथि भएको भेदभावको स्वरूप सामाजिक अन्यायको अलावा सार्वजनिक स्रोतहरूको उपयोगमा पनि देख्न पाइन्छ । दलितहरूलाई कतिपय सामुदायिक वनको उपयोगमा प्रतिबन्ध लगाउने कार्य हाम्रो देशमा विद्यमान वातावरणीय अन्यायको एउटा गतिलो उदाहरण हो ।

द्वन्द्व वा फाटो (Conflict): दुई वा बढी समूह वा समुदायबीच एकले अर्को पक्षको रुचिप्रति असहमति जनाउँदै हुने असंगति वा बेमेलको अवस्था । द्वन्द्व विवाद (Dispute) भन्दा अलिक भिन्न छ किनभने पछिल्लोमा एक पक्षले अर्को पक्षलाई स्वीकार गरेको हुन्छ तर आपसमा केही असंगतिहरू मात्र आएका हुन्छन् । द्वन्द्व शब्दको प्रयोग व्यक्तिगत आर्थिक वा अन्य किसिमको निजी स्वार्थ वा फाइदासँग जोडिएर आउने गर्छ । मुख्यतः स्थानीयस्तरमा स्रोतहरूको स्वामित्व, प्रयोग, बाँडफाँड आदि प्रक्रियामा यस्तो स्थिति आएको देखिन्छ भने अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा समेत वातावरणीय व्यवस्थापनसम्बन्धी समस्या जस्तै प्रदूषण, त्यसका परिणाम आदि विषयमा द्वन्द्व वा विवाद देखा पर्छन् । संरक्षित क्षेत्र र त्यस वरपरका आदिवासी जनताहरूबीच, सरकारी निकाय र स्थानीय जनताहरूबीच, राज्य-राज्य वा देश-देशबीच पनि प्राकृतिक सम्पदा वा वातावरणको कुरालाई लिएर द्वन्द्व सृजना हुन जान्छ । यस्ता विवादहरूको न्यायोचित रूपमा मध्यस्थता, सहजता र पक्ष-विपक्षहरूको सम-सहभागितात्मक छलफल एवं निर्णय प्रकृयाबाट सुल्झाउनु वातावरणीय न्यायको एउटा पक्ष हो ।

दबाब समूह (Pressure Group): जनसरोकारका विषयहरूमा दबाब दिई ध्यानाकृष्ट गराउने समूह । वातावरणीय चासोका विषयहरूमा विश्वस्तरमा काम गर्दै आएका यस्ता संस्थाहरूमा ग्रीनपीस, फ्रेण्ड्स अफ द अर्थ आदि प्रमुख रहेका छन् । यी दबाब समूहहरूले वातावरणीय खतरा निम्त्याउने आणविक परीक्षणहरूको कडा प्रतिरोध गर्नेदेखि लिएर विषालु/ म्याद नाघेका रोग किरा औषधीहरू, आदिलाई सम्बन्धित उत्पादककहाँ फर्काउने वा अन्य वातावरणीय विनाशबाट प्रभावित समुदाय वा राष्ट्रको पक्षमा वकालत एवं दबाबमूलक कामहरू गर्ने गर्छन् ।

दिगो विकास (Sustainable Development): भावी पुस्ताका लागि समेत प्राकृतिक स्रोतहरू उपलब्ध सुनिश्चित हुने विकासको ढाँचा । वातावरणमा खलल नपुऱ्याइकनै वर्तमान वृद्धि तथा विकासलाई कायम राख्न सक्ने समुदायलाई दिगो समुदाय भनिन्छ । यस्तो दिगो समाजले आफ्नो आर्थिक विकास र जनसङ्ख्या वृद्धिबाट हुने वातावरणीय हासबाट आफूलाई जोगाउने व्यवस्था गरेको हुन्छ । यसमा प्राकृतिक स्रोतहरू नवीकरण हुने हदसम्म मात्र प्रयोग गरिन्छ । दिगो विकास वातावरणीय न्यायको लक्ष पनि हो ।

दिगोपन (Sustainability): प्राकृतिक तथा अन्य स्रोतहरूमा कुनै हास नआइ निरन्तर रूपमा प्राप्त हुनु ।

ध्वनि प्रदूषण (Noise Pollution): मानव स्वास्थ्यलाई असर पार्न सक्ने/ पुऱ्याउने अनावश्यक स्तरको रेडियो, माइक्रोफोन, क्यासेट प्लेयर आदिदेखि लिएर कल-कारखाना, यातायातका साधनहरू, आदिबाट निस्कने आवाजको प्रदूषण । यसले मानिसको शारिरिक वा मानसिक वा दुवै स्थितिलाई खल्बल्याउन सक्छ । चर्को आवाज आउने वातावरणमा लामो समयसम्म सम्पर्क भइरहने व्यक्ति (जस्तै: कारखाना वा मिलमा काम गर्ने मजदुर, ट्राफिक प्रहरी वा सडक छेउका पेटीमा बस्ने पसले आदि) यस्तो प्रदूषणबाट आक्रान्त छन् ।

धार्मिक वन (Religious Forest): कुनै धार्मिक स्थल तथा त्यस वरपर रहेको वनको विकास, संरक्षण र उपयोग गर्न व्यापारिक प्रयोजनबाहेक धार्मिक काममा उपयोग हुने गरी धार्मिक निकाय, समूह वा समुदायलाई सुम्पिएको राष्ट्रिय वन ।

घुइरो (धूवाँ + कुहिरौ) (Photochemical Smog) (Smog = Smoke + Fog): वायुमण्डलमा धूवाँ, धूलो, खरानी तथा अन्य प्रदूषक ग्याँसहरू धेरैगिेर बनेको बाक्लो कुहिरौ । अत्यधिक

औद्योगिक प्रदूषणका कारण यस्ता धुइरोमा हुने प्रदूषक तत्वले श्वास प्रश्वासका साथै जीवन प्रकृत्यामासमेत असर गर्छ । तसर्थ विभिन्न औद्योगिक राष्ट्रहरूले यसको न्यूनीकरणको लागि धूर्वारहित स्वच्छ इन्धनको प्रयोग बढाउन तथा विषाक्त ग्याँसहरूको उत्सर्जन घटाउन आवश्यक कानुनी व्यवस्थाहरू अपनाएको पाइन्छ ।

नदी किनारवासीहरूको अधिकार (**Riparian Rights**): यो क-कसले नदीको पानी उपभोग गर्न सक्दछन् भन्ने बारेको व्यवस्था हो । यसअनुसार आफ्नो जग्गाजमीन आदिसँग जोडिएर बहने नदी वा अन्य खोलानालाको पानी तल्लो भाग (**Downstream**) का उपभोक्ताको लागि समेत बाँकी राखेर निर्बाध उपभोग गर्न पाउने जोसुकैलाई पनि अधिकार हुन्छ ।

नागरिक समाज (**Civil Society**): व्यक्तिगत वा घरायसी क्रियाकलापभन्दा आमजीवनसँग सरोकार राख्ने, परिवार र राज्यको सान्निध्यमा रहेका तथा कानूनको परिधिभित्र रहेका स्वयंसेवी संस्था, आमसञ्चार माध्यम, पेशागत सङ्गठन, व्यापार सङ्घ तथा अन्य किसिमका गैरसरकारी सङ्घसंस्था जस्ता आमजनसहभागिताको क्षेत्रलाई नागरिक समाजले समेट्छ । नागरिक समाज सामाजिक आन्दोलन तथा रुपान्तरणलाई आत्मसात गर्ने नागरिकहरूको एउटा गतिशील (**Dynamic**) पक्ष हो । नागरिक समाजको तहमा अधिकार र कर्तव्यलाई अभ्यास गरेर, केलाएर, नयाँ रुप दिएर र पुनः व्याख्या गरेर प्राप्त गरिन्छ । विभिन्न गैरसरकारी संस्था तथा विभिन्न क्षेत्रका विज्ञ, कार्यकर्ताहरू नागरिक समाजको मेरुदण्डको रुपमा रहेका हुन्छन् ।

निजी वन (**Private Forest**): वन ऐन (२०४९) बमोजिम कुनै व्यक्तिको हक पुग्ने निजी जग्गामा लगाई हुर्काएको वा संरक्षण गरिएको वन ।

निरावरण (Denudation): अव्यवस्थित किसिमले गरिने जङ्गल फडानीबाट जमीन नाङ्गो हुने वा भू-क्षय हुने प्रकृया ।

निर्विन्दु स्रोत (Non-Point Source): कुनै निर्दिष्ट क्षेत्र वा बिन्दुबाट नभई खेती, मैदान वा सहरी क्षेत्र जस्तो ठूलो क्षेत्रबाट निस्कने प्रदूषण स्रोत ।

निर्वाह (Subsistence): प्रचलित स्थानीय मान्यता अनुसारको केवल जीवन निर्वाहको लागि गरिने कुनै कार्य । वातावरणीय न्यायले कुनै व्यक्ति, परिवार वा समूहको जीवन निर्वाहमा नकारात्मक प्रभाव नपारिकन अन्य कृयाकलाप गर्नु पर्ने मान्यतालाई प्राथमिकता दिन्छ ।

निर्वाहमुखी कृषि (Subsistence Agriculture): कुनै नाफामूलक बजारमुखी वा ठूलो आय आम्दानीको लागि नभई व्यक्ति र परिवारको तत्कालीन आवश्यकता परिपूर्तिका लागि पशुपालन वा बालीनाली लगाउने कृषि प्रणाली ।

परम्परागत आर्थिक पद्धति (Traditional Economic System): पुराना मान्यता र रीतिरिवाजको आधारमा आर्थिक निर्णयहरू लिने प्रकृया । यस्तो पद्धति विभिन्न आदिवासी समुदायहरूमा तथा निर्वाहमुखी आर्थिक प्रणाली (Subsistence Economic System) मा विद्यमान रहेको हुन्छ । यसको दायरा वा परिधि साँघुरो हुने हुनाले यो प्रणाली आत्मनिर्भरतामा आधारित हुन्छ ।

पप्स (टिकाउ जैविक प्रदूषक पदार्थ) (Persistent Organic Pollutants - POPs): वातावरणमा लामो समयसम्म टिकिरहन सक्ने अर्थात् प्रकृतिले स्वीकार गर्न सक्ने रूपमा आउन लामो समय लाग्ने मानवसृजित रासायनिक वा कार्वनिक पदार्थहरू नै पप्स हुन् । एकपटक यस्ता पदार्थको वातावरणमा प्रवेश भएपछि उत्पादन/ प्रयोग बन्द भएको लामो समयसम्म

वातावरणमा नकारात्मक असरहरू देखाउन सक्छन् । डी.डी.टी., एल्ड्रिन, डाइल्ड्रिन जस्ता अर्गानोक्लोरीनयुक्त विषादीहरू प्रमुख उदाहरण हुन् । डी.डी.टी. प्रयोग गरेको २०-२५ वर्षसम्म पनि वातावरणमा टिकिरहन सक्छ । हाल यस्ता विषादीहरूको उत्पादन वा प्रयोगमा विश्वव्यापी प्रतिबन्ध लागिसके पनि नेपाल जस्ता विकासशील मुलुकहरू त्यसको प्रयोग र भण्डारबाट पीडित छन् । खाद्य तथा कृषि सङ्गठन (FAO) को अनुमानअनुसार करिब पाँच लाख टन म्याद नाघेका काम नलाग्ने प्रतिबन्धित विषादी थुप्रिएको छ । थोत्रा चुहिने भाँडामा वा प्याकेटमा निम्नस्तरको भण्डारणले गर्दा यी विषादीहरूले वरपरका समुदाय, जीवजन्तु, खानेपानीको स्रोत, माटो, खाद्य पदार्थ, आदिका लागि जोखिमको रूपमा रहेका छन् । वर्षौं पहिले प्रतिबन्ध लगाइसकेका औद्योगिक मुलुकमा केन्द्र बनाई बसेका र विश्व बजारको लगभग ८० प्रतिशत स्थान ओगट्ने दश ठूला बहुराष्ट्रिय रासायनिक उत्पादकहरू पप्सको उत्पादन तथा निर्यातको लागि जिम्मेवार छन् । मे २००१ मा ९० देशहरूबाट हस्ताक्षरित स्टकहोम सन्धिअनुसार विश्वव्यापी रूपमा प्रतिबन्धित १२ ओटा पप्सहरू हुन् - अल्ड्रिन, क्लोरोडेन, डी.डी.टी., डेल्ड्रिन, डायोक्सिन, एन्ड्रिन, फ्यूरान, हेप्टाक्लोर, हेक्जा क्लोरोबेन्जिन, मिरेक्स, पी.सी.सब. र टोक्सफेन । यसरी विकसित देशमा धेरै समय (करिब ३ दशक)अघि नै प्रतिबन्धित भइसकेका यस्ता 'पप्स' पदार्थहरूको नेपाल जस्ता मुलुकमा भएको भण्डार निर्माताहरूले नै फिर्ता लानु पर्ने आवाज उठिसकेको भए पनि यसको व्यापार अबैजारी रहेको कुरा प्रकाशमा आइसकेको छ । ग्रीनपीस (Greenpeace) जस्ता अन्तर्राष्ट्रिय वातावरणवादी दबाब समूहको सक्रियतामा बेवारिसे अवस्थामा भण्डार गरिएका यस्ता विषादीहरू फिर्ता लाने प्रकृया अगाडि बढाउनु हाम्रो जस्तो देशका बासिन्दाहरूको सुरक्षित भविष्यको लागि वातावरणीय न्यायको उदाहरण हो जसलाई सरकारले महत्व दिनु जरुरी छ ।

पर्यटकीय फोहर (Tourism Garbage): पर्यटन स्थलमा जम्मा हुने गरेको फोहर । होटलहरू भएका क्षेत्रमा र पदयात्रा गर्ने क्षेत्रमा प्लास्टिक, काँचका बोटल, धातुका डिब्बा जस्ता फोहरहरू थुप्रिएका हुन्छन् । यसबाट वातावरणमा पर्ने असरको मार स्थानीय बासिन्दाले बेहोर्नु पर्छ ।

पर्यटक-प्रदर्शनी असर (Tourism Demonstration Effect): पर्यटकहरूको फरक व्यवहार वा चालचलनबाट स्थानीय बासिन्दा, विशेष गरी युवाहरू, मा पार्ने देखासिकी । पर्यटकहरू छुट्टीमा घुम्ने, रमाइलो गर्ने हुनाले अधिपछिको भन्दा अलि फरक चाल-चलन गर्छन् भने स्थानीय युवाहरूले यसलाई नै उनीहरूको जीवनपद्धतिको रूपमा ठानेर त्यस्तै व्यवहार ग्रहण गर्छन्, जुन उक्त ठाउँको आर्थिक, सामाजिक तथा साँस्कृतिक परिवेशमा उपयुक्त नहुन सक्छ ।

पर्यावरण-पर्यटन (Eco-Tourism): वातावरणीय स्रोत र अवस्थालाई कायमै राखी त्यसकै आधारमा गरिने पर्यटन व्यवसाय । पर्यावरण-पर्यटकले स्थानीय वातावरणमा सकेसम्म कम प्रभाव (Minimum Impact) पार्ने उद्देश्य राख्छ । तर कुनै क्षेत्रमा पर्यटक गईसकेपछि त्यहाँ कुनै न कुनै प्रभाव त पर्छ नै । यही कारण कतिसम्मको प्रभावलाई ग्राह्य मान्ने र त्यो कसले निर्णय गर्ने भन्ने जोडदार बहसको विषय बनेको छ । साधारणतया यस्तो निर्णय स्थानीय बासिन्दाले नै गर्नु पर्छ । आफ्नो फाइदा र वातावरण संरक्षणलाई ध्यानमा राखेर स्थानीय बासिन्दाले नै यो निर्णय गर्नु वातावरणीय न्यायको दृष्टिले पनि उचित हो ।

परस्थानीय संरक्षण (Ex situ conservation): प्राकृतिक वासस्थान वा ऐतिहासिक मौलिकताका ठाउँभन्दा बाहेकको स्थानमा कुनै पनि जीवका प्रजातिहरू वा तिनीहरूका बीज, शुक्राणु आदि जस्ता प्रजनन गर्न सघाउ पुग्ने भागहरूलाई संरक्षण प्रदान गरी राख्ने कार्य । जस्तै: बीज बैंक, वनस्पति उद्यान, चिडियाखाना आदि ।

पहुँच (Access): विभिन्न वन सम्पदादेखि भू तथा जलस्रोत जस्ता प्राकृतिक स्रोतसम्पदा, खाद्य स्रोत, शिक्षा/ स्वास्थ्य/ यातायात/ सञ्चार आदि जस्ता सार्वजनिक सेवा तथा सूचनाको उपभोग गर्न स्थानीय जनताले पाउने मौका वा अधिकार । यसले कुनै पनि राष्ट्रले आफ्नो मातहतको वा अधिकार क्षेत्रभित्र पर्ने जैविक वा आनुवंशिक पदार्थहरू भएका वस्तुको संरक्षण, अनुसन्धान वा अन्य व्यावसायिक वा औद्योगिक प्रयोजनको लागि नमूना सङ्कलन गर्न पाउने अधिकारलाई पनि जनाउँदछ । तर सङ्कलन कार्यले आश्रित व्यक्ति वा समुदायलाई फाइदा पुग्ने र कुनै हानि नोक्सानी नहुने हुनुपर्छ ।

प्रकृतिको लागि ऋण (Debt for Nature Swap) : ऋणी राष्ट्रहरूले प्रकृति संरक्षण गरेबापत पाउने ऋण मिनाहा । गरीब देशहरूमा भइरहेको वातावरण विनाश रोक्न यो प्रकृतिलाई अधि सारिएको छ । गरीब देशहरूले ऋण तिर्नकोलागि वातावरण विनाश गर्नुपर्ने तथा विभिन्न सामाजिक काममा लगाउनु पर्ने खर्च कटौती गर्नु परेकाले यी देशहरूका जीवनस्तर सुधार्न र वातावरण बचाउन विकसित देशहरूले गरीब देशहरूलाई दिइएको ऋण वातावरण संरक्षण गर्ने शर्तमा दिनुपर्ने तर्क अगाडि सारिएको छ ।

प्रजाति (Species): जीवजन्तु तथा वनस्पतिहरूको वर्गीकरणको क्रममा एक अर्कासँग आकार-प्रकार, रूपरङ्ग र वंशाणु गुणमा समेत केही हदसम्म समान रहेका जीवहरूको समूहलाई प्रजाति भन्न सकिन्छ । तर यस्ता जीवहरूबाट जन्मिएका सन्तान सामान्य अवस्थामा प्रजनन गर्न सक्ने भन्ने हुनुपर्छ । उदाहरणको लागि मान्छे एउटा प्रजाति हो जसलाई होमो सेपिएन्स (*Homo sapiens*) भनिन्छ भने कुकुर (*Canis familiaris*) अर्को प्रजाति हो । गधा र घोडाको समागमबाट सन्तान (खच्चड) जन्मिए पनि खच्चडको प्रजनन क्षमता नहुने हुनाले गधा र

घोडा छुट्टाछुट्टै प्रजाति हुन् । त्यस्तै वनस्पतिको उदाहरणमा धान (*Oryza sativa*) एक प्रजाति हो जसअन्तर्गत अनेक जातहरू (Varieties) हुन्छन् । पृथ्वीमा ५० लाखदेखि १ करोडसम्म प्रजातिहरू रहेको अनुमान गरिए पनि जम्माजम्मी १४ लाख प्रजातिहरू मात्र चिन्न सकिएका छन् । मानवीय क्रियाकलापद्वारा वासस्थानको विनाश, उनीहरूमाथि रहेको अत्यधिक चाप तथा शिकारको कारणले विभिन्न प्रजातिहरू लोप भइसकेका छन् भने केही लोप हुने स्थितिमा पुगेका छन् ।

प्रदूषण (Pollution): वातावरणमा प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपले परिवर्तन गरी उल्लेखनीय ह्रास ल्याउनु वा वातावरणको लाभदायी वा उपयोगी प्रयोजनमा हानिनोक्सानी पुऱ्याउनु । वातावरणलाई बोझ पुग्नेगरी विभिन्न क्रियाकलाप हुँदा परिणामतः वस्तु/ पदार्थ उत्सर्जन हुने र यस्तो उत्सर्जित पदार्थको मात्रा प्रकृतिमा थपिँदै जाँदा जल, स्थल, वायु तथा वातावरणीय गुणमा ह्रास आउँछ । प्रदूषणलाई सामान्यतया जल, भू, वायु, ध्वनि प्रदूषणको रूपमा बाँड्ने गरिन्छ । जनसङ्ख्या वृद्धि, तीव्र तथा अव्यवस्थित सहरिकरण, औद्योगिकरण, बह्दो उपभोगवादी शैली तथा फोहरमैलाको निष्कासन र सवारी साधनहरूको चाप प्रदूषणका लागि मुख्यतः जिम्मेवार छन् ।

प्रदूषकको देय सिद्धान्त (Polluter Pays Principle – PPP): प्रदूषण गर्ने व्यक्ति वा संस्थाले आफूले गरेको प्रदूषणको क्षतिपूर्ति तिर्नु पर्छ भन्ने तर्क सन् १९७२ मा आर्थिक सहयोग तथा विकास परिषदसम्बन्धी सङ्गठन (Organization for Economic Cooperation and Development Council - OECD Council) को प्रस्तावमा प्रदूषण क्रियाकलापसम्बन्धी मार्गदर्शक सिद्धान्त (Guiding Principle Concerning Polluting Activity) को रूपमा अनुमोदित भएपछि मानिँदै

आएको सिद्धान्त । पश्चिमी राष्ट्रहरूमा यसका लागि कानुनी व्यवस्था गरिएको छ । तर यसले सम्पूर्ण पक्षको स्वार्थ वा हितलाई समेट्न सबैदेखि किनकि कसैले पनि आफ्नो घर आँगनमा फोहर फाल्ने क्षेत्र वा सेप्टिक ट्याङ्क होस भन्ने चाहँदैन । यसमा वातावरणीय क्षतिमा समेटिएका प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष सम्पत्ति वा जनजीवन र स्वास्थ्यसँग सम्बन्धित हानि नोक्सानीकासाथै जल र वायु प्रदूषण मुक्त गर्न, सरसफाइको लागि वा पुरातात्विक साँस्कृतिक वस्तुको संभारको लागि लाग्ने खर्च जुटाउन, अन्य समुचित वातावरणीय हानि नोक्सानीको आर्थिक व्ययभार पूर्ति गर्न त्यस प्रदूषणसँग सम्बद्ध उत्पादन कार्य वा सेवाको मूल्यमा नै समावेश गरिने सुत्रको रूपमा प्रदूषकले तिर्नु पर्ने सिद्धान्त अगाडि आएको छ ।

प्रयोगको अधिकार (Usufruct Right): कुनै पनि प्राकृतिक स्रोतको निर्वाध उपभोग गर्न पाउने अधिकार । परम्पराको कारणले वा सरकारी निर्णयको कारणले प्राकृतिक स्रोतहरूको स्वामित्व नभए पनि उपभोग गर्ने अधिकार कुनै समूह वा समुदायलाई प्रदान गरिएको भेटिन्छ । यस्ता अधिकारहरूको उपभोग साधारणतया सम्पन्न परिवार वा समूहहरूले बढी गर्ने गरेको पाइन्छ ।

प्रभावित समुदाय (Affected Communities): केही हदसम्म वरपरको वातावरणमा नकारात्मक असर पुऱ्याउन सक्ने कुनै पनि प्रस्तावित वा चालु भैरहेको विकास निर्माण वा अन्य कार्य संचालन वा आयोजनाको सम्भावित प्रदूषण वा अन्य किसिमको सामाजिक, आर्थिक, शरीरिक (स्वास्थ्य) र वातावरणीय जोखिमबाट असर पुगिरहेका वा पुग्न सक्ने स्थानीय बासिन्दाहरू । प्रभावित समुदायहरू प्रायः उल्लिखित जोखिमप्रति या अनभिज्ञ हुन्छन् या सुरक्षाको उपाय अपनाउन सकेका हुँदैनन् । कतिपय अवस्थामा उनीहरूको जीविकोपार्जनको माध्यम नै खतरामा

पुगेको हुन्छ । साधारणतया यस्ता प्रभावित समुदायलाई कुनै पनि विकाससम्बन्धी वा वातारणसम्बन्धी कार्यले पुऱ्याउने असरहरूबारे पूर्ण सूचना प्रदान गरिदैन । प्रभावित समुदायले एक पटक नकारात्मक प्रभाव भोगिसकेपछि उनीहरूको क्षमता कमजोर हुन पुग्छ र जसले गर्दा अझ बढी खतरामा पर्छन् । यो चक्र चल्दै रहँदा उनीहरूको खतरावाट बच्नसक्ने क्षमता क्रमशः ह्रास हुँदै जान्छ ।

पानीमा घुलित अक्सिजन (Dissolved Oxygen): पानीको शुद्धता वा स्वच्छता त्यसमा घुलेर रहेको अक्सिजनको परिमाणमा भर पर्दछ । पानीमा विभिन्न फोहर फ्याँक्दा लेउ (अल्गी) तथा जीवाणुहरू वृद्धि हुन्छन् । यसरी वृद्धि भएका जीवहरू मर्दा जम्मा भएको फोहर र नयाँ थपिने फोहर टुक्रने प्रकृत्यामा पानीमा घुलित अक्सिजनको प्रयोग हुन्छ र फलतः पानीमा घुलित अक्सिजनमा ह्रास आउँदछ । यसरी पानीमा फोहरजन्य पदार्थको कारणले अक्सिजन घट्नुलाई अक्सिजनको न्यूनीकरण (Hypoxia) भनिन्छ । एक लिटर पानीमा कमिमा १० मिलीग्राम अक्सिजन छ भने त्यो शुद्ध मानिन्छ । पानीमा कुनै जीवनका सम्भाव्यताको लागि प्रति लिटर करिब ६ मिलीग्राम अक्सिजन आवश्यक हुन्छ । काठमाडौँ उपत्यकाको वाग्मती नदीमा बढ्दो प्रदूषणले कुनै कुनै स्थानमा एक लिटर पानीमा अक्सिजनको मात्रा १-२ मिलीग्राम सम्म पाइएको छ जुन बग्ने पानीका लागि प्रदूषणको पराकाष्ठा हो । नगर क्षेत्रमा रहेका ताल, तलाउ, पोखरीमा पनि यो समस्या तीव्र हुन्छ । पोखराको फेवातालका केही भागहरूमा पनि यस्तो समस्या देखिएको छ । पानीका सार्वजनिक स्रोतहरू प्रदूषित हुँदा ती स्रोतमा भरपर्ने व्यक्ति/ समुदायको जीविकोपार्जन सुरक्षामा नकारात्मक प्रभाव पर्छ ।

प्राकृतिक प्रकोप (Natural Disaster): प्राकृतिक दुर्घटनाहरू जस्तै पहिरो, बाढी, भूकम्प, खडेरी आदि जसले जनधनको क्षति पुऱ्याउँछ । प्राकृतिक प्रकोपमा सामाजिक नियन्त्रण नभए पनि

प्राकृतिक प्रकोपले मुख्य असर पुऱ्याउने समुदाय/ व्यक्तिहरूलाई त्यस्तो असुरक्षित ठाउँमा पुऱ्याउने कारण सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक नै हुन् । साधारणतया सामाजिक कारणहरूले गरीब वर्गलाई नै असुरक्षित ठाउँमा बसोबास गर्न बाध्य गराउँछ । प्राकृतिक प्रकोपका बखत यस्ता असुरक्षित स्थानमा बस्ने व्यक्ति/ परिवार/ समुदायलाई नै धेरै असर पर्छ । तसर्थ, प्राकृतिक प्रकोपलाई पनि एउटा सामाजिक प्रकृयाको रूपमा हेरिन्छ ।

प्राङ्गारिक खेती (Organic Farming): रासायनिक मल तथा विषादीको प्रयोग नगरी प्राकृतिक उपायद्वारा रोग किरा नियन्त्रण (अन्य किरा वा जडीबूटीद्वारा वा घुम्ती बाली जस्ता तरिकाबाट) गरेर तथा प्राङ्गारिक मल (गोबरमल, कम्पोष्ट मल, हरियो मल आदि) र स्थानीय बिउ र सीपको उपयोग गरेर कृषि उत्पादन बढाउने प्रकृया । प्राङ्गारिक खेतीमा स्थानीय स्रोतहरूको प्रयोग हुने हुँदा परनिर्भरता कम हुने तथा खेतीबाट हुने सम्पूर्ण फाइदाहरू स्थानीय क्षेत्रमै रहन्छ । प्राङ्गारिक खेतीबाट वातावरणको पनि संरक्षण भई स्थानीय बासिन्दाको जीविकापार्जनमा दिगो सहयोग पुग्छ ।

प्रारम्भिक वातावरणीय परीक्षण (Initial Environmental Examination - IEE): कुनै आयोजनाको लागि वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन आवश्यक भए नभएको निश्चित नभएको अवस्थामा आयोजनाले वातावरणमा उल्लेखनीय प्रभाव पार्छ वा पाउँदैन र त्यस्तो प्रभावलाई कुनै उपायद्वारा हटाउन सकिने वा नसकिने सम्बन्धमा जानकारी प्राप्त गर्न गरिने सुरुको परीक्षण । यो परीक्षण बढी विश्लेषणात्मक र सम्भावित वातावरणीय प्रभावलाई स्पष्ट पार्ने हुनुपर्दछ ।

पुनः चक्रण तथा पुनः प्रयोग (Recycle and Reuse): पुनः नवीकरण हुन नसक्ने स्रोतहरू (Non-renewable Resources) एकपटक खपत भएपछि प्रकृतिमा त्यसको पूर्ति

हुन सयौं वर्ष लाग्न सक्छ । यस्ता स्रोतहरूको निरन्तर आपूर्ति चालु राख्ने उपाय पुनः चक्रण तथा पुनः प्रयोग नै हो । कुनै पनि वस्तुको प्रयोगपछि बाँकी रहने अंशलाई सङ्कलन गरेर फेरी प्रकृयागत हिसाबले (Reprocessing) नयाँ सामान बनाउनु पुनः चक्रण (Recycling) हो । जस्तै फ्याँकिएका अल्युमिनियमका डिब्बाहरू सङ्कलन गरी पगालेर नयाँ अल्युमिनियमको डिब्बा वा अन्य सामान बनाउन सकिन्छ । पुनः प्रयोग (Reuse) ले कुनै वस्तुलाई त्यसको प्रयोगपछि फ्याँकिएको रूपमै पटक पटक प्रयोग गर्नुलाई जनाउँछ । जस्तै काँचका सिसीहरू । त्यस्तै, सजिलैसँग कुहिने प्राङ्गारिक (Organic) वस्तुहरूको पुनः प्रयोग गर्नलाई त्यसलाई कम्पोस्टिङ्ग गरेर (कुहाएर) मलको रूपमा प्रयोग गरिन्छ ।

फ्याँकिएका फोहरलाई जम्मा गर्ने, त्यसको पुनः प्रयोगको लागि छुट्याउने (पुनः चक्रण/ पुनः प्रयोग/ कम्पोस्टिङ्ग गर्ने आधारमा) र पुनः प्रयोग गर्नसक्ने अवस्थामा पुन्याउने प्रकृत्यामा लैजाने कामले वातावरणमा पर्ने बोझ हल्का भएर स्रोतहरू रित्तिने खतरा टार्छ । यसबाट दिगो उत्पादनलाई सहयोग पुग्ने र उर्जाको बचत हुने मात्र नभई फ्याँकिने फोहरको घट्ने र प्रदूषण कम हुने हुँदा वातावरणको संरक्षण हुन्छ । उदाहरणको लागि अल्युमिनियमका डिब्बाहरूको पुनः चक्रण (Recycle) गरेमा त्यसको धाउ (Ore)बाट उष्ण प्रदेशीय जङ्गल (Tropical Rainforest)मा परेको सङ्कट केही हदसम्म टर्न सक्दछ । त्यस्तै काठलाई बचाएमा जङ्गलबाट हुने भू तथा जलाधारका साथै जैविक विविधता संरक्षणमा पनि फाइदा पुग्छ । पुनः चक्रण तथा पुनः प्रयोगको लामो अभ्यासबाट पृथ्वी तात्ने प्रकृत्यामा समेत कमी आउँछ भन्ने वैज्ञानिकहरूको विश्वास छ । यी प्रकृत्यामा लान सकिने वस्तुहरूमा कागज, काँच, प्लास्टिक, कपडा, धातुका सामानहरू, प्राङ्गारिक फोहर पदार्थ प्रमुख छन् ।

पुनर्नवीकरणीय उर्जा (Renewable Energy): सौर्य, जल वा वायु जस्तो उर्जा स्रोत जसको निरन्तर उपयोगबाट पनि स्रोतको

परिमाणमा कुनै कमी नआइकनै निरन्तर उर्जा शक्ति प्राप्त गर्न सकिन्छ ।

फोहरहरूको भष्म वा दहन कार्य (Incineration): फोहर पदार्थहरूलाई अक्सिजन ग्याँससहितको अत्यधिक तापक्रमयुक्त नियन्त्रित भट्टी वा कक्षमा जलाएर फोहरहरूको व्यवस्थापन गर्ने एउटा तरिका । यसबाट निस्कने ग्याँसहरू मध्ये केही अति विषाक्त हुने हुँदा खुला रूपमा फोहरहरूको दहन कार्य वातावरणीय न्यायको दृष्टिकोणबाट उचित मान्न सकिदैन । यो कार्यको लागि प्रयोग हुने भट्टा वा संयन्त्र (Incinerator) फोहरहरूको गुण र परिणाम अनुसार फरक हुन्छ ।

फोहर निष्कासन क्षेत्र (Dumping Site): मानव बस्ती वा नगरहरूबाट निस्किएका फोहरमैला थुपार्न वा गाड्न बनाइएका क्षेत्रहरू । यस्ता क्षेत्रले स्थानीय जनस्वास्थ्यमा तत्कालीन वा दीर्घकालीन नकारात्मक असर पार्ने भएकाले फोहर थुपार्ने ठाउँको छनौटमा विवाद वा द्वन्द्वका स्थिति सृजना भई कहिलेकाहीं आन्दोलनको रूप लिएको पाइन्छ । हाल काठमाडौंका नदी किनारका सार्वजनिक स्थानमा बाटोको रूपमा विकास गर्ने भनेर फोहरहरूलाई गाड्ने प्रकृयाको थालनी भएको छ जुन वातावरणीय दृष्टिकोणबाट उपयुक्त कार्य होइन ।

फोहरपानीको प्रशोधन (Waste Water Treatment): घरधन्दा, उद्योग, व्यवसाय, कलकारखाना वा अन्य संस्थाहरूबाट फ्याँकिएको फोहर पानीलाई सार्वजनिक स्रोतहरूमा फ्याँक्नु अघि त्यसमा रहेका घुलित र अघुलित वस्तुका साथै हानिकारक जीवलाई भौतिक (यान्त्रिक), जैविक, र रासायनिक प्रकृया अपनाएर सफा गर्ने कार्य । पानीको प्रशोधन वा उपचार गर्ने संयन्त्रलाई प्राथमिक (Primary Treatment Plant), मध्यम खालको (Secondary Treatment Plant), तथा उच्च स्तरको

(Advanced Treatment Plant)मा वर्गीकरण गरिन्छ । पहिलो तरिकामा फोहर पानीलाई एक ठाउँमा जम्मा गरेर (जस्तै सेप्टिक ट्याङ्कामा) ढुङ्गा, काठ, बोरा, कपडा वा कागतका टुक्रा आदि फोहरहरूलाई थपेर छुट्ट्याइन्छ । यो भौतिक तरिका हो । दोश्रो-जैविक प्रकृया-मा ब्याक्टेरिया जस्ता सूक्ष्मजीवहरूको प्रयोग गरेर प्राङ्गारिक फोहरलाई टुक्राएर पानी छान्ने काम गरिन्छ । अन्तिममा जटिल संयन्त्रको प्रयोग हुन्छ जसमा विभिन्न तहका यान्त्रिक, जैविक तथा रासायनिक प्रकृयाहरूको उपयोग गरिन्छ ।

नेपालमा सार्वजनिक खोला तथा ताल, पोखरीहरूमा उपचार बिना फोहर पानी सिधै मिसाउने गरेको पाइन्छ जसले सार्वजनिक जलस्रोतको अस्तित्व खतरामा पर्ने देखिएको छ । यस्तो कार्यले जलस्रोतको उपयोगितामा ह्रास आएको र त्यसमा भर पर्ने वरपरका समुदायसाथै जीवजन्तु, वनस्पतिलाईसमेत हानि पुऱ्याएको छ । उदाहरणको लागि काठमाडौँका वाग्मती, विष्णुमती नदी वा पोखराको फेवातालमा देखिएका समस्यालाई लिन सकिन्छ । वातावरण संरक्षण ऐन २०५२ तथा अदालतले विभिन्न आदेशहरूबाट उपचार बिना फोहर पानी सार्वजनिक स्रोतमा फ्याँक्न बन्देज लगाइएको छ ।

फोहरबाट जमीन पुर्ने काम (Landfill): फोहरमैला व्यवस्थापन गर्ने यो पुरानो तरिका हो । यसमा फोहरमैला (मुख्य रूपले ठोस फोहर)लाई निश्चित क्षेत्रमा थुपारेर त्यसलाई माटोको सतहले ढाकिन्छ । फोहरको तह-तहलाई थिचेर प्रत्येक दिन नयाँ माटोले पुरेर वरपरको सतहसँग बराबर पारिन्छ । यो काम मुख्यतया अनुत्पादक खाडल क्षेत्र वा खानी उत्खनन् भएको क्षेत्रमा गरिएको पाइन्छ । तर यो तरिका वातावरणीय दृष्टिकोणले राम्रो भने मानिदैन । यसले त्यस क्षेत्र वरपरको वातावरण, प्रकृति र मानव समुदायमा नकारात्मक असर पार्ने भएकाले स्थानीय समुदायले यस्तो कार्यको विरोध गरेको पाइन्छ ।

फोहरमैला र त्यसको निष्कासन (**Waste and Its Disposal**): कुनै व्यक्ति, घर वा संस्थाले आफूलाई काम लाग्दैन भनेर वातावरणमा ह्रास आउने गरी निकालिएको तथा फ्याँकिएको तरल, ठोस, ग्याँस, लेदो, धूवाँ, विकिरणजन्य पदार्थ आदि फोहरमैलाअन्तर्गत पर्दछन् । वातावरण प्रदूषित हुने गरी उल्लिखित वस्तुहरूको साथै ध्वनि, ताप आदि वातावरणमा फाल्ने, थुपार्ने वा उत्सर्जित गर्ने कार्य निष्कासन हो । थोरै भन्दा थोरै फोहर निष्कासन गर्ने तथा निष्कासित फोहर वातावरण मैत्री तवरले उपचार गर्ने वा पुनः प्रयोग गर्नु पर्छ । नेपालका प्रमुख सहरहरूमा फोहरमैला र यसको व्यवस्थापन प्रमुख चुनौती बनेको छ ।

बहन क्षमता (**Carrying Capacity**): निश्चित क्षेत्र वा पारिस्थितिक प्रणाली (**Ecosystem**) ले उपलब्ध स्रोत र सुविधाहरूको आधारमा निरन्तर वा निश्चित समयको लागि धान्न सक्ने जीवहरूको सङ्ख्या तथा उनीहरूको समुदायलाई त्यस प्रणालीको बहन क्षमता भनिन्छ । बहन क्षमता मापन गर्ने मुख्य आधार उपलब्ध स्रोतहरूको मात्रा, जनसङ्ख्या र समुदायको आकार तथा समुदायका प्रत्येक जीवहरूले खपत गरेको स्रोतको अनुपात हुन् । प्रत्येक समुदायमा प्राकृतिक, मानवीय, सामाजिक तथा अन्य पूँजीबाट समुदायका जीवहरूको क्रियाकलाप चलेको हुन्छ । त्यसैले यी पूँजीले प्रदान गर्ने स्रोत र सुविधा बाटै बहन क्षमता निर्धारित हुन्छ । शिक्षा, स्वास्थ्य आदि मानवीय पूँजी (**Human Capital**); विश्वास, सम्मान, सामाजिक अन्तरक्रिया र सम्बन्ध आदि सामाजिक पूँजी (**Social Capital**); सडक, भवन, पार्क, बत्ती पानीको सुविधा, आदि निर्मित पूँजी (**Built Capital**); हावा, पानी, माटो, जीवजन्तु, वनस्पति, सूर्य, खनीज आदि प्राकृतिक पूँजी (**Natural Capital**) हुन् । बहन क्षमता प्रकृतिद्वारा निर्धारित एउटा निश्चित सीमा हो । कुनै पनि क्षेत्रको औसत वा हुनुपर्ने सङ्ख्या (**Optimum Population**)

त्यसबेला हुन्छ जब त्यहाँ जीवहरूको सङ्ख्या एकै पटक तीव्र रूपले नभएर वर्षेनी एकनासले घटबढ भइरहेको हुन्छ । हाल पृथ्वीमा रहेका ६ अरब भन्दा बढीको मानव सङ्ख्या यसको अधिकतम बहन क्षमताभन्दा बढी हुन थालेकोले कुनै पनि बेला यो सङ्ख्या एकाएक घट्न सक्ने खतरामा पुगेको विश्वास गरिन्छ ।

बाढी (Flood): मानवसृजित वा अन्य प्राकृतिक कारणबाट अतिवृष्टि वा सामुद्रिक आँधिबेरी, छाल वा हिउँ पग्लिने कार्य वा अन्य पानीको स्रोतबाट पानीको मात्रामा अत्यधिक वृद्धि भई नदी, नाला, ताल वा समद्र किनार आदिमा अधिक बहाव भएर पानीले ढाक्ने अवस्था । यो प्राकृतिक विपतबाट प्रभावित मानिस गाँस, बासदेखि जीवनसमेत असुरक्षित हुने अवस्थामा पुग्दछन् । बाढी मानवसृजित कारणहरूबाट समेत हुने र एक क्षेत्रका मानिसले गर्ने वातावरणीय ह्रासको मूल्य अर्को क्षेत्रका मानिसले चुकाउनु पर्ने हुन्छ । बाढीबाट पर्ने नकारात्मक प्रभावले शक्तिविहिन समुदायलाई साधारणतया बढी असर पुऱ्याउने भएकोले यसलाई वतावरणीय न्यायसँग पनि जोड्न सकिन्छ । बाढीलाई अन्तर्राष्ट्रिय, राष्ट्रिय, क्षेत्रीय तथा स्थानीय तहमा पनि हेर्न सकिन्छ । अन्तर्राष्ट्रिय तहमा हेर्ने हो भने भारत सरकारका विभिन्न गतिविधिबाट नेपालमा डुबानको समस्या बढेको छ । त्यस्तै स्थानीय तहमा पनि यस्ता प्रकृया देखिन्छ । धनी तथा शक्तिशाली परिवारहरूको क्षेत्रमा सिँचाई तथा अन्य सुविधा पुऱ्याउन शक्तिविहीन क्षेत्रका जनताले बाढीको समस्या भोग्नु परेका उदाहरण प्रशस्त देखिन्छन् ।

बाह्य प्रजाति (Exotic Species): कुनै भौगोलिक वा प्राकृतिक क्षेत्रमा बाहिरी क्षेत्रबाट आयात भएका जीवका प्रजातिहरू । यस्ता प्रजातिले उक्त क्षेत्रका रैथाने प्रजातिलाई नकारात्मक असर पार्न सक्ने धारणा बढ्दै गएको छ ।

बाह्य लागत एवं लाभ (External Cost and Benefit): व्यापारिक रूपमा उत्पादित सामानको बजार मूल्य वा उत्पादक र उपभोक्ताले सिधै तिर्ने मूल्य (Internal cost) मा नसमेटिएको ती सामानहरूको प्रयोग र उत्पादनबाट हुने हानिकारक तथा फाइदाजनक सामाजिक असरहरू । उदाहरणका लागि काठमाडौं वा पोखरामा भएका कार्पेट उद्योगहरूबाट जमीन तथा पानीमा हुने प्रदूषणको कुनै हिसाबै नगरी कार्पेटको मूल्य निर्धारण गरिन्छ । त्यस्ता प्रदूषणबाट भएका नकारात्मक असरलाई हटाउन लाग्ने खर्चलाई बाह्य लागत भन्न सकिन्छ । यस्तो लागत अन्य उद्योग धन्दा तथा व्यवसायमा पनि लाग्छ । यस्तो लागत विभिन्न तरिकाबाट असुली गरी त्यसलाई वातावरण संरक्षण र सामाजिक कल्याणको काममा खर्च गरेमा वातावरणीय न्यायको अवस्था राम्रो हुन्छ ।

ब्राउन फिल्ड (Brownfield): हानिकारक अथवा विषाक्त रसायनहरूबाट दूषित हुन सक्ने कारणले त्यतिकै छोडिएको र धेरै कम वा प्रयोग नै नगरिएको औद्योगिक वा व्यापारिक जमीन, संरचना अथवा सुविधाहरू जसको विकास वा पुनः निर्माण भैरहेको वा सम्भावित वातावरणीय खतराहरूको कारणबाट असम्भव भएको हुन्छ ।

बिरूवा संक्रमण निरोध (Plant Quarantine): बिरूवा वा बिरूवा उत्पादन (Plant Product)मा लाग्ने सङ्क्रामक किटाणु तथा रोगहरूको आवागमन तथा विस्तारलाई त्यस्ता रोग-किरा नभएको क्षेत्र वा देशमा रोक्न सम्बन्धित कृषि वस्तुको निकासी-पैठारीमा लगाइने कानुनी बन्देज । नेपालमा यसको लागि बिरूवा संरक्षण ऐन २०२९ लागू गरिएको छ । यसको साथै नेपाल-भारत सीमा क्षेत्रका मुख्य नाकाहरू तथा त्रिभुवन अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थलमा क्वारेन्टाइन चौकी राखिएका छन् । यद्यपि विस्तृत कानुनी प्रावधान, सरकारी संयन्त्र, प्राविधिक विकास तथा सम्बन्धित सरकारी निकायहरूमाभू समन्वयको अभावमा क्वारेन्टाइनको व्यवस्था असरहीन स्थितिमा रहेको छ ।

बौद्धिक सम्पत्ति माथिको अधिकार (Intellectual Property Right - IPR): कुनै पनि आविष्कार, संरचना, वा अन्य सृजनात्मक उपलब्धीहरूका संरक्षण गर्न त्यसको सर्जक वा आविष्कारकलाई दिइने अधिकार । आविष्कार वा सृजनाप्रति आविष्कारकले लगाएको समय, श्रम र स्रोतको प्रतिफलको स्वभावतः उ नै भागिदार हुन्छ र यसबाट प्राप्त हुने प्रतिफलले आविष्कारहरूप्रति हुने लगानीमा पनि वृद्धि हुन्छ । त्यसैले, यस्तो अधिकार लिने व्यवस्था गरिएको हो । यस्ता अधिकारमा स्वत्व (Patent) प्रमुख हो भने व्यापारिक चिह्न (Trademark), प्रतिलिपि अधिकार (Copyright) इन्टिग्रेटेड सर्किटका भौगोलिक नमुनाहरू (Layout Designs), औद्योगिक नमुना (Industrial Designs) भौगोलिक सूचना (Geographic Information), वनस्पति उत्पादकको अधिकार, व्यापारिक गोप्य तथ्य (Trade Secretes), उपयोगिता नमना (Model) आदि पनि यसै अन्तर्गत पर्दछन् । विश्व व्यापार सङ्घ (World Trade Organization)को एउटा महत्वपूर्ण उपलब्धि मानिएको यो बौद्धिक सम्पत्ति माथिको अधिकारको संरक्षण ट्रिप्स (Trade Related Aspect of Intellectual Property Rights - TRIPs) अन्तर्गत हुन्छ । ट्रिप्सले कुनै वस्तुको वा त्यसलाई उत्पादन गर्ने प्रकृयाको आविष्कार गरेबापत त्यसको प्रयोग बिक्री वितरण आदिमा एकाधिकार प्रदान गर्छ । वस्तुको परिभाषामा वनस्पति, जीवजन्तु र सूक्ष्म जीवाणु पनि पर्ने हुनाले तिनीहरूको उपयोग आनुवंशिक स्रोतको परिवर्तन आदिबाट व्यापारिक प्रयोजनमा गरिन्छ । यसले गर्दा ठूला सम्पन्न राष्ट्र तथा त्यहाँका बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरूले नेपाल जस्ता मुलुकका आनुवंशिक स्रोतमा समेत अधिकार जमाउन पुग्छन् । हाम्रो जस्तो मुलुकका स्थानीय जातजाति वा आदिवासी-जो प्राकृतिक स्रोतमा ज्यादा निर्भर रहेका हुन्छन्-को परम्परागत ज्ञान र स्रोतको उपयोग गरेर अन्य व्यक्ति वा व्यापारिक संस्थाले उपयोग र बिक्री वितरणमा प्राप्त गरेको एकाधिकारको माध्यमबाट ती जनताहरूलाई नै मारमा पारेका हुन्छन् ।

भारी धातु (Heavy Metals): आणविक सङ्ख्या तथा आणविक भार अधिक भएका अथवा घनत्व (Density) ५ ग्राम प्रति घन सेन्टिमिटर भन्दा बढी भएका सीसा (Lead), आर्सेनिक (Arsenic), क्रोमियम (Chromium), जस्ता (Zinc), क्याड्मियम (Cadmium), तामा (Copper), पारो (Mercury) लगायत करिब ३८ ओटा तत्वहरूलाई भारी धातु (Heavy Metals) भनिन्छ । मानवीय क्रियाकलापहरू जस्तै खनिज वा औद्योगिक फोहरहरू, विषादी वा अन्य रसायनहरू उचित व्यवस्थापन नहुँदा, इन्धनको जलनबाट उत्सर्जित धुवाँ वा अन्य किसिमको जैविक वा मानवीय फोहर आदिबाट यस्ता धातु तत्वहरू स्थानीय वातावरण र मुख्य रूपले जलीय वातावरण (Aquatic Environment) मा मिसिन पुग्छन् । यस्ता धातु निश्चित सीमाभन्दा बढी भएमा भारी धातुहरूले घातक परिणामहरू उत्पन्न गर्छन् । नेपालमा औद्योगिक गतिविधिहरू धेरै कम भएकाले स्थानीय जल सम्पदामा यी तत्वहरूको मात्रा कम पाइएको छ । यद्यपि, अव्यवस्थित औद्योगिक विकास र फोहरहरू उपचार नगरी स्थानीय पानीको स्रोतमा उत्सर्जन गर्ने जस्ता कार्यले कतिपय स्थानमा यस्ता धातुहरूको मात्रा क्रमशः बढ्दै जाँदैछ । नेपालको सन्दर्भमा कार्पेट, कपडा, ऊन, रङ्गायाउने कारखाना, कागज कारखाना तथा तराई क्षेत्रका अन्य केही उद्योगहरू भारी धातुयुक्त फोहरहरू पानीको स्रोतमा उत्सर्जन गर्नमा जिम्मेवार मानिन्छन् । तराईका केही जिल्लाको भूमिगत पानीमा आर्सेनिकको मात्रा बढी भएकाले सो पानी उपयोग गर्ने स्थानीय जनमानसको स्वास्थ्यमा नकारात्मक असर देखिएको पत्रिकाहरूले छापेका छन् ।

भू-क्षय (Soil Erosion): जमीनको सतहको माटो (Top Soil) हावा, पानी वा दुवैको माध्यमबाट खिझेर एक ठाउँबाट अर्को ठाउँमा पुग्ने प्रकृया । भू-क्षयबाट माटोको गुणस्तरमा ह्रास आउने, उत्पादकत्व घट्ने, खोल्साहरू बनेर पहिरो आउने तथा

मरुभूमिकरण जस्ता समस्याहरू देखा पर्छन् । यस्तो अवस्था ल्याउनमा त्यस क्षेत्रमा भएका वनस्पतिहरूको नाश, अत्यधिक चरन, अत्यधिक खनजोत, बढी भिरालो ठाउँमा आवश्यक व्यवस्था बिनै खेती जस्ता विभिन्न मानवीय क्रियाकलापहरू जिम्मेवार छन् । भौगर्भिक कारणबाट पनि भू-क्षय गइरहेको हुन्छ । नेपालको उदाहरणमा यहाँ धेरै भू-क्षय मानवीय कारणभन्दा भौगर्भिक कारण (जस्तै: टेक्टोनिक मुभमेण्टबाट पहाड अगिलने प्रकृया)ले भएको मानिन्छ । नेपालको पहाडी क्षेत्रबाट बगाइएको माटोले तराई क्षेत्रमा नदी/ खोलानालाको सतह माथि उठाएर बाढी प्रकोपको समस्या ल्याउनुका साथै पानीको स्रोतलाई विद्युत, सिंचाईका लागि उपयोग गर्न नसकिने तुल्याउँछ ।

भू-प्रदूषण (Land Pollution): मानवीय क्रियाकलापहरू जस्तै औद्योगिक, वन वा घरेलु फोहरहरूको साथै अन्य रासायनिक वा आणविक फोहर पदार्थहरूको निष्कासन, विषादी तथा रासायनिक मलखादको अधिक प्रयोग, जमीनको अव्यवस्थित उपयोग, प्रकृति तथा वातावरणमा अत्यधिक हास आदिको कारणले गर्दा सतहको जमीन/ माटो दूषित हुनु । सतही क्षेत्रमा मानव तथा जीवजन्तुको मलमुत्र, रोगका किटाणु/ विषाणु, फोहरको थुप्रो, घातक रसायन वा विषादी तथा विकिरणयुक्त पदार्थ आदिको परिमाणमा वृद्धि हुनुको साथै माटोको प्राकृतिक गुणमा समेत हास आउँछ । परिणामतः त्यहाँ जल तथा वायुसमेत प्रदूषित हुने, जमीन अनुपयोगी हुने, वरपरको वातावरण तथा मानव र जैविक समुदायमा समेत प्रत्यक्ष नकारात्मक असरहरू पुग्न जान्छ ।

भौगोलिक असमानता (Geographical Inequity): केही समुदाय वा क्षेत्र ती स्थानमा भएका औद्योगिक विकासबाट प्राप्त हुने रोजगारीका अवसरहरू, कर, राजस्व, आम्दानी, आदि जस्ता प्रत्यक्ष लाभ प्राप्त गर्दछन् भने त्यसको नकारात्मक मूल्य जस्तै

फोहर निष्कासनको बोझ त्यो क्षेत्रवाहेक अन्त कतै पठाइन्छ । तर त्यस्ता फोहर निष्कासनको सुविधा प्रदान गर्ने समुदायले फोहर उत्पादन गर्ने समुदायहरूको तुलनामा एकदमै कम आर्थिक लाभ प्राप्त गरेका हुन्छन् । यस्तो भौगोलिक क्षेत्र अनुसार हुने असमानतालाई भौगोलिक असमानता भनिन्छ । वातावरण न्यायको सिद्धान्तमा यस्तो भौगोलिक असमानता हटाई समानता प्राप्त गर्ने उद्देश्य राखिएको हुन्छ । विकसित देशहरूले आफ्नो देशमा उत्पादित रासायनिक तथा आणविक फोहरलाई कम विकसित गरीब देशहरूमा विभिन्न प्रलोभन देखाई निकासी गर्छन् । यसलाई पनि भौगोलिक असमानता मान्न सकिन्छ ।

मध्यस्थता (Arbitration): कुनै पनि विवादमा विवादित समूहहरूको एउटा स्वतन्त्र व्यक्ति वा समूहलाई मध्यस्थकर्ताको रूपमा चुनेर आफ्ना तर्कहरू प्रस्तुत गरी वाध्यात्मक वा स्वतन्त्र निर्णयको माध्यमबाट विवाद सुल्झाउने प्रक्रिया । कहिलेकाहीं यसले एउटा लामो र महँगो मुद्दामामिलाको रूप पनि लिन सक्छ ।

मध्यवर्ती क्षेत्र (Buffer Zone): राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन २०२९, चौथो संसोधन २०४९ अनुसार स्थानीय बासिन्दालाई नियमित रूपले संरक्षणबाट हुने लाभको बाँडफाँड समेत गरेर वन पैदावार उपभोग गर्न पाउने सहूलियत प्रदान गर्नको निम्ति राष्ट्रिय निकुञ्ज वा आरक्ष वरिपरिको क्षेत्रलाई चार किल्ला खुलाई श्री ५ को सरकारले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशित गरी तोकिएको क्षेत्र । सरकारले तोकिएको मध्यवर्ती क्षेत्रको परित्याग, स्वामित्व हस्तान्तरण वा सिमाना हेरफेर गर्न सक्छ ।

मरुभूमिकरण (Desertification): अव्यवस्थित भू-उपयोगका कारण जमीनको गुणस्तर खस्किएर मरुभूमि वा नाङ्गो जमीनको रूपमा परिवर्तन हुने प्रकृया । अत्यधिक चरन, वन विनाश, सुख्खा वा ठूलो जङ्गल क्षेत्रमा हुने आगलागी आदि मरुभूमिकरण

हुनुका मुख्य कारण हुन् । यस प्रकार बनेका मरुभूमि जस्ता नाझो जमीनको भागमा नगण्य वनस्पतिहरू रहेका हुन्छन् । मरुभूमिकरणले गर्दा अतिवृष्टि, अनावृष्टि, भू-क्षयदेखि लिएर जलवायुमा हुने नकारात्मक परिवर्तनहरू जस्तै पृथ्वी सतहको तापक्रममा वृद्धि, वायुमण्डलीय आर्द्रता घट्ने, वायुमण्डलीय धूलोका कणहरूमा वृद्धि हुने जस्ता प्रवृत्ति देखा पर्दछन् ।

यातायात क्षेत्रमा हुने अन्याय (Transportation Injustice): भेदभावमूलक यातायात व्यवस्था वा नीति वा सार्वजनिक सवारी साधनमा हुने असमान व्यवहार, चाहे त्यो यातायात साधनको उपभोगमा होस् या स्वामित्व वा अन्य व्यवस्थापन पक्षमा होस् । साधारणतः गरीब बस्तीमा यातायात सुविधा नपुऱ्याउने तथा कम गुणस्तरको सेवा पुऱ्याउने प्रचलन काठमाडौं, पोखरा जस्ता सहरहरूमा पनि देखिएको छ ।

राष्ट्रिय वन (National Forest): निजी वा सामुदायिक वा अन्य रूपमा परिभाषित नभएको सरकारी स्वामित्वमा रहेको वन ।

राष्ट्रिय निकुञ्ज (National Parks): प्राकृतिक वातावरणको साथै वन्यजन्तु, वनस्पति र भू-दृश्यको संरक्षण, व्यवस्थापन र उपयोगिताका लागि पूर्ण रूपमा सरकारी नियन्त्रण गर्न छुट्टयाइएको क्षेत्र । राष्ट्रिय निकुञ्ज पर्यटकीय दृष्टिकोणले पनि महत्वपूर्ण हुन्छ । निकुञ्जबाट प्राप्त आम्दानीको प्रयोग स्थानीय बासिन्दाको भलाईका लागि गर्नु वातावरणीय न्यायको अवस्था राम्रो गर्ने एक उपाय हो । तर निकुञ्जको वन्यजन्तुहरूले वरपरका बासिन्दाको खेतीपाती नष्ट गर्ने, पशुहरू मार्ने तथा कहिलेकाहीं धन सम्पत्ति तथा जन-धनको नष्ट गर्ने गरेको पनि देखिएको छ ।

रासायनिक दुर्घटना (Chemical Accidents): दैनिकजसो विभिन्न उद्योग, व्यापार, व्यावसायहरूबाट हुने प्रदूषण र यसले

जन-साधारणको स्वास्थ्यमा पुऱ्याउने घातक असरहरू सार्वजनिक चिन्ताको विषय बनेको छ । विशेषगरी कलकारखाना, उद्योग व्यवसायी वा व्यापारिक सङ्गठनहरूको कारणबाट हुने विष्फोटन, आगलागी वा रसायनहरूको आकस्मिक उत्सर्जनले वरपरका समुदायमा नकारात्मक प्रभाव पारेको हुन्छ । नेपालमा कुनै उद्योग वा व्यापारिक कम्पनीको स्थापना गर्ने समयमै त्यसबाट हुनसक्ने वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन गर्ने व्यवस्था भए पनि स्थापनापश्चात उक्त निकायले सामुदायिक वा जन-स्वास्थ्यको लागि जोखिम हुने कार्य गरेमा त्यसलाई कारवाइ गर्ने व्यवस्था देखिँदैन । जसले गर्दा यी निकायहरू स्थानीय जनताको स्वास्थ्य र वातावरणतर्फ अनुत्तरदायी भएको पाइन्छ । परिणामतः रासायनिक दुर्घटनाको खतरा कायमै रहन्छ ।

लाभ-लागत विश्लेषण (Cost Benefit Analysis): कुनै पनि सार्वजनिक क्षेत्रका विकास कार्यसम्बन्धी आयोजनाबाट वातावरण वा अन्य सामाजिक क्षेत्रमा हुने सकारात्मक र नकारात्मक असरहरूलाई आर्थिक दृष्टिकोणमा मूल्याङ्कन गर्ने कार्य । सार्वजनिक क्षेत्रमा हुने मुख्य लगानीको छनौटको निर्णय-प्रकृत्यामा यो सहायक सिद्ध हुन्छ । नयाँ बाँध वा विद्युत आयोजना, सडक वा अन्य ग्रामीण वा सहरी सार्वजनिक निर्माण कार्य, विश्वविद्यालय स्थापना वा सञ्चार/ स्वास्थ्यसम्बन्धी आयोजना, आदि जस्ता सार्वजनिक आयोजनाहरूका लागि यो विश्लेषण कार्य प्रायः गरिने प्रचलन छ ।

वन उपभोक्ता समूह (Forest Users Group): सामुदायिक वनको व्यवस्था र उपयोग गर्न वन ऐन (२०४९) को दफा ४२ बमोजिम दर्ता भएको उपभोक्ता समूह । सामूहिक हितका लागि कुनै वनको विकास र संरक्षण गर्न तथा वन पैदावारको उपयोग गर्न चाहने त्यस्तो वनको सम्बन्धित उपभोक्ताहरूले तोकिए बमोजिम यस्तो समूह गठन गर्न सक्छन् ।

वन कार्ययोजना (Forest Action Plan): वातावरणीय सन्तुलन कायम राखी वनको विकास, संरक्षण तथा वन पैदावरको उपयोग र बिक्रीवितरण गर्न तयार गरिएको र वन ऐन बमोजिम स्वीकृत कार्ययोजना ।

वन पैदावर (Forest Product): वनको हैसियतलाई नबिगारिकन उपभोग गर्न सकिने वा वन संरक्षण वा व्यवस्थापन गर्ने क्रममा निस्केका काठ, दाउरा, गोल, खयर, खोटो, काठपात, रुख, बोक्रा, लाहा, पिपला, पिपली, फल, फूल, मौवा, चिराइतो, कुटकीदेखि लिएर सबै प्रकारका जङ्गली जडीबूटी, तिनका विभिन्न अङ्ग वा भाग, चट्टान, माटो, ढुङ्गा, गिटी, वालुवा आदि ।

वन सिमाना चिह्न (Forest Boundary): वनको सिमाना छुट्याउन लगाइएको काठ, ढुङ्गा, सिमेन्ट वा अरू कुनै वस्तुको खम्बा वा चिह्न । यो शब्दले प्रचलित कानुन बमोजिम जग्गा नापजाँच गरी तयार गरेको नक्सामा अंकित वन सिमाना, चिह्न समेतलाई जनाउँछ ।

वन विनाश (Deforestation): प्राकृतिक वा मानवीय कारणले अवैज्ञानिक तवरले वन जङ्गलको नाश वा फडानी गर्ने कार्य । यस्तो कार्यबाट जैविक विविधताको ह्रास, भू-क्षय, खडेरी जस्ता प्रकोपहरू, हरित गृह प्रभाव जस्ता समस्याहरू पर्दछन् जसले मानव जीवनलाई असुरक्षित तुल्याउँछन् । नेपालको ग्रामीण, खेतीपातीमा आश्रित समुदायहरू, जो आफ्नो जीविकोपार्जनको लागि स्थानीय वनमा निर्भर रहेका हुन्छन्, तिनीहरूलाई नै वन विनाशको लागि जिम्मेवार ठहर्‍याउने गरिन्छ । तर हाल त्यस्ता वन स्रोतको व्यवस्थापनको अधिकार समुदायलाई नै सुम्पेपछि धेरै हदसम्म संरक्षण भएको पाइएको छ ।

वन क्षेत्र (Forest Area): निजी, कबूलियति, सामुदायिक, राष्ट्रिय तथा धार्मिक कुनै पनि रूपले परिभाषित वनले घेरिएको वा वन छेउछाउमा रहेको पर्ती वा ऐलानी जग्गा तथा वन भित्र रहेका बाटो, पोखरी, खोलानाला र बगरसमेत ।

वन व्यवस्थापन (Forest Management): वैज्ञानिक तरिकाबाट विशेष कार्य योजनाअनुसार वन हुर्काउने प्रकृया । यो प्रकृत्यामा भाडीको सफाई, गोडमेल, कटनी, छटनी, एकल्याउने, पत्ल्याउने आदि कामहरू पर्दछन् ।

वन्यजन्तु (Wildlife): घरपालुवा बाहेक जुनसुकै जातिको स्तनधारी जन्तु (Mammals), पंक्षी (Aves), घस्रिने जन्तु (Reptiles), माछा (Pisces), भ्यागुता जाति (Amphibians), किरा फट्याङ्गा (Insects) तथा फुलपार्ने जन्तुको फुलसमेत ।

वातावरण (Environment): प्राकृतिक, सांस्कृतिक र सामाजिक प्रणालीहरू, आर्थिक तथा मानवीय क्रियाकलापहरू र यिनका अवयवहरू तथा ती अवयवहरूबीचको अन्तरक्रिया तथा अन्तरसम्बन्ध । वातावरण मानवलागत सम्पूर्ण जीव, वनस्पतिहरूको जीवन धान्ने प्रणाली हो किनभने जीवनयापनको लागि भरपर्ने हावा, पानी, ढुंगा, माटो, उर्जा, अन्य जीवहरू आदि सबै वस्तु/ प्रकृयाहरू वातावरणमै निहित हुन्छन् । हाम्रो क्रियाकलापले नै हाम्रो वातावरण कुन स्तरको हुने भन्ने कुरा निर्धारित गर्ने हुँदा स्वस्थ, स्वच्छ वातावरणका लागि हाम्रा आफ्नै गतिविधिहरू जिम्मेवार हुन्छन् ।

वातावरणीय अधिकार (Environmental Right): स्वस्थ वातावरणमा बाँच्न पाउने अधिकारलाई वातावरणीय अधिकार भनिन्छ जसमा सफा र पिउनयोग्य पानी, स्वच्छ वायु तथा अन्य प्रदूषणरहित जीवन बाँच्न पाउने अधिकार, आदिलाई समेटिन्छ । सामाजिक-आर्थिक अधिकार मध्येको एक वातावरणीय अधिकार पनि हो तर नेपालको संविधानले यसलाई आधारभूत अधिकारको रूपमा लिएको छैन ।

वातावरणीय आचारसंहिता (Environmental Code of Conduct): वातावरणमा असर नपर्ने गरी काम गर्न नैतिक रूपले ध्यान दिनुपर्ने विषय । जस्तै - पदयात्री पर्यटकले ती स्थान वरपरको वातावरणप्रति ध्यान दिनु पर्ने विशेष तथ्यहरू ।

वातावरणीय कर (Environmental Tax): व्यापारिक उत्पादन मूल्यमा त्यसको उत्पादन प्रकृत्यामा हुने वातावरणीय विनाशको मूल्य जोडिनु पर्ने भएकोले तदनुरूप जोडिने थप अतिरिक्त शुल्क । यसलाई प्रदूषण कर (Pollution Tax) वा हरित कर (Green Tax or Ecotax) पनि भनिन्छ । यसमा हावा, पानी तथा जमीनमा पुग्ने प्रदूषण, प्रयोग भएको नयाँ स्रोत, प्रयोग भएको इन्धन/ उर्जा, प्रयोग भएको विषादी, फ्याँकिएको फोहरमैलाको प्रत्येक इकाइले पुऱ्याउने वातावरणीय मूल्यलाई जोडिएको हुन्छ ।

वातावरणीय कानून (Environmental Law): वातावरण सुधार र अनुपयोगी मानवीय क्रियाकलापहरू नियन्त्रण गर्न सरकारद्वारा संविधानसम्मत तर्जुमा गरिएको दस्तावेज । वातावरणीय वा प्राकृतिक स्रोतको समुचित प्रयोग गर्न र दुरुपयोग नियन्त्रण गर्न सरकारद्वारा तर्जुमा गरिएको संविधानप्रदत्त नियम वा कानून । मानिस तथा वातावरण बीचको सम्बन्धबारेका नीति नियमहरूको पालना गर्न गराउन वातावरणीय कानून आवश्यक पर्दछ ।

वातावरणीय कार्यकर्ता (Ecoactivist): वातावरण संरक्षणका लागि कटिबद्ध भइ कार्यस्थलमा उत्रने व्यक्ति । उदाहरणका लागि अन्तर्राष्ट्रिय मञ्चहरूमा सक्रिय ग्रीनपीस, फ्रेण्ड्स अफ अर्थ आदि संस्थाका सयौं कार्यकर्ताहरू विभिन्न देशहरूमा स्वस्थ वातावरणका लागि कार्यरत छन् । यिनीहरूका गतिविधिका केही उदाहरणमा समुद्रमा आणविक फोहर फ्याँक्ने कामको विरोध, विभिन्न उद्योगबाट उत्पादित हानिकारक रसायन तथा विषादीका फोहरहरू उत्पादकले नै फिर्ता लानुपर्ने कार्य, जलस्रोत, वनजङ्गललगायतका प्राकृतिक स्रोतहरूको तीव्र व्यापारीकरणको विरोध गर्नु आदि प्रमुख छन् ।

वातावरणीय जातिवाद (Environmental Casteism): सार्वजनिक स्रोत साधनको पहुँचमा जातअनुसार हुने भेदभाव । नेपालको ग्रामीण समाजमा तल्ला जातका भनिने बासिन्दा आदिलाई गाउँको सजिलो दूरीमा रहेका वन-जङ्गल र चरनमा साधारणतया पहुँच दिइएको पाइएको छैन । यो समस्या क्रमशः कम हुँदै गए पनि यसका विभिन्न प्रकारका अवशेषहरू बाँकी नै भएको देखिएको छ । अभै पनि सार्वजनिक धारा, पँधेरोको पानी भर्न दलित वर्गहरूलाई बन्देज लगाइएबाट उनीहरूको जीविकोपार्जनमा नै सडकट परेका विभिन्न उदाहरणहरू हाम्रो समाजमा यथेष्ट छन् ।

वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन (Environmental Impact Assessment): विद्यमान वातावरणीय अवस्थामा परिवर्तन ल्याउन सबन्ने किसिमको विकास कार्य, भौतिक क्रियाकलाप वा भू-उपयोग परिवर्तन गर्ने योजना, आयोजना वा कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने सम्बन्धमा तयार गरिएको प्रस्तावको कार्यान्वयन गर्दा सो प्रस्तावले वातावरणमा उल्लेखनीय प्रतिकूल प्रभाव पार्ने वा नपार्ने, त्यस्तो प्रभावलाई कुनै उपायद्वारा हटाउन वा कम गर्न सकिने वा नसकिने सम्बन्धमा यकिन गर्न तयार गरिने अध्ययन तथा मूल्याङ्कन प्रतिवेदन । यसमा उद्योग तथा अन्य विकासका कामहरूले पार्ने आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक देखि लिएर जैविक, भौतिक, रासायनिक आदि सम्पूर्ण किसिमको अनुकूल तथा प्रतिकूल प्रभावहरूको अध्ययन गरिन्छ । यसरी वातावरणीय प्रभावहरूको मूल्याङ्कन गर्दा वास्तविक वातावरणीय प्रभाव अनुगमनको यथार्थता, वातावरणीय प्रभावहरू कम गर्न अपनाइएका उपायहरूको प्रभावकारिता र सुधारका उपायहरू तथा अनुगमन प्रणालीको काम कारवाइको मूल्याङ्कन गर्ने उपायहरू वातावरणीय प्रभाव परीक्षण (EI Auditing) अन्तर्गत पर्दछन् । यी उपायहरू प्रतिवेदनमा उल्लेख भएअनुसार कार्यान्वयन भएका छन् वा छैनन् भन्ने कुरा जाँच्ने र सम्भावित वातावरणीय क्षतिबारे समयमै सचेत गराउने कार्य नै वातावरणीय प्रभाव अनुगमन (EI Monitoring) हो ।

वातावरणीय नारीवाद (Eco-feminism): महिलाहरू प्रकृतिप्रेमी, संरक्षणकर्ता र प्रत्यक्ष उपभोक्ता भएकोले उनीहरूलाई प्राकृतिक स्रोतहरूको संरक्षण गर्ने जिम्मा दिइनु पर्ने विचार । यस मतअनुसार प्राकृतिक स्रोतहरूको दुरुपयोग हुँदा महिलाहरू नै प्रमुख रूपमा प्रभावित हुन्छन् र यसले गर्दा घर परिवार कै जीविकोपार्जनमा समस्या आउँछ । सन् १९७४मा यो शब्दको सर्वप्रथम प्रयोग आफ्नो ग्रहको सुरक्षाका लागि सम्पूर्ण नारीजगतलाई अगाडि बढ्न आह्वान गर्दै फ्रेञ्च लेखिका Françoise d'Eaubonne ले गरेकी थिइन् । धेरै वातावरणीय नारीवादीहरू कृषि युगको सुरुवातमा प्रकृति तथा जमीनमाथि अधिकार कायम गर्न पुरुषहरूले नारी जगतदेखि वातावरण र प्रकृतिमाथि अत्याचार गरेका थिए भन्ने कुरामा विश्वास राख्दछन् । उनीहरूका अनुसार अहिले वातावरणीय दिगोपनमा आएको सङ्कट पनि पुरुषकेन्द्रित समाज भएर नै हो । समकालीन अन्तर्राष्ट्रिय मञ्चहरूमा भारतकी वन्दना शिवा यस विचारको प्रमुख प्रवक्ताको रूपमा देखिएकी छन् ।

वातावरणीय नैतिकता (Environmental Ethics): वातावरण संरक्षणका साथै स्रोतहरूको दिगो र इमान्दार उपयोगको लागि कुनै व्यक्ति या समूहले कार्य गर्नको निम्ति आफ्नै नैतिक सोच । जस्तै: फोहरमैला कमसेकम उत्सर्जन, त्यसलाई उचित तवरले फ्याँक्ने वा व्यवस्थापन गर्ने, सम्भव भएसम्म पुनः प्रयोग हुने सामान प्रयोग गर्ने अथवा प्राकृतिक स्रोत आफ्नो लागि मात्र नभएर सम्पूर्ण समुदाय, प्रकृतिका जीवजन्तु वा भावी पुस्ताको लागि पनि हो भन्ने सोचाइबाट अभिप्रेरित भई दिगो उपयोग तथा विकासमा जोड दिनु ।

वातावरणीय न्याय (Environmental Justice): सबैका लागि स्वस्थ, उत्पादनमूलक एवं दिगो वातावरण प्रतिको अधिकार, जहाँ वातावरणको परिधि भित्र पारिस्थितिक (जैविक), भौतिक

(प्राकृतिक वा निर्मित), सामाजिक, राजनीतिक, सौन्दर्यपरक (Aesthetic) र आर्थिक सम्पूर्ण अवस्था वा वातावरण पर्दछ । वातावरणीय न्यायले त्यस्तो अवस्थालाई देखाउँछ जहाँ माथि उल्लिखित अधिकारहरूको स्वतन्त्र रूपमा अभ्यास गर्न पाइन्छ । यो अधिकारबाट व्यक्तिगत वा सामूहिक परिचय, आवश्यकता र प्रतिष्ठाको संरक्षण, पूर्ति र सम्मान हुन्छ जसले वास्तविक रूपमा व्यक्तिगत र सामुदायिक सशक्तिकरण प्रदान गर्छ भन्ने विश्वास गरिन्छ । यो शब्दले वातावरणीय दृष्टिकोणका राज्यका विगत वा वर्तमानमा भएका अन्यायहरूलाई स्वीकार्दै एउटा राजनीतिक-सामाजिक उद्देश्यको रूपमा यसलाई महत्व दिनुपर्ने आवश्यक ठान्छ ।

वातावरणीय रङ्गवाद (Environmental Racism): वातावरणीय नीति निर्माणमा तथा ऐन नियमहरू कार्यान्वयन गर्दा तथा फोहर फाल्नका लागि वा प्रदूषणयुक्त उद्योगहरूको स्थापनाका लागि विशेष रङ्गका समुदायप्रति लक्षित भई उनीहरू त्यसको भागिदार हुने प्रकृया । यो काम जानेर वा नजानेर गरिएको हुन्छ जसमा विषाक्त फोहर फ्याँक्ने, गाड्ने, जलाउने, प्रदूषक उद्योगहरूको क्षेत्र छनौट गर्ने, आदि आधार निश्चित रङ्गविशेष बनेको हुन्छ । उदाहरणका लागि अमेरिकामा प्रत्येक पाँचमध्ये तीन कालाजातिका अफ्रिकन अमेरिकनहरू त्यस्ता त्यागिएका विषाक्त फोहर निष्कासन क्षेत्रमा बस्छन् । नेपालमा वातावरणीय रङ्गभेदको समस्या प्रत्यक्ष नदेखिए पनि अप्रत्यक्ष रूपमा देखा परेको छ । विकसित देशका गोरजातिले फ्याँकेका फोहर तथा कमसल वस्तुहरू (जस्तै किटनासक औषधी, विकिरणयुक्त खाद्य पदार्थहरू, प्रदूषण धेरै गर्ने वस्तुहरू) यहाँ ल्याएर फ्याँक्दा हुने अन्यायलाई वातावरणीय रङ्गभेद भएको भन्न सकिन्छ ।

वातावरणीय वर्गवाद (Environmental Classism): वातावरणीय नीतिको त्यस्तो कार्यान्वयन प्रकृया वा परिणाम जसले निम्न आय भएका व्यक्ति, समुदायमाथि चाहेर वा नचाहेरै असमानुपातिक रूपमा हानिकारक असरको बढी बोझ र लाभदायक असर प्राप्त गर्ने कम मौका पैदा गरिएका हुन्छन् । निर्णय-प्रकृया, कार्यक्रम संचालन पक्ष, विषयगत काम कारवाइहरू, कार्यान्वयन पक्ष जस्तै दण्ड, जरिवाना वा अन्य किसिमको प्रशासकीय वा न्यायिक आदेशहरूको चलन, र पेशागत पूर्वाग्रह आदिसँग जोडिएर आउने त्रुटिपूर्ण नीति निर्माण प्रकृयाले नै असमानुपातिक परिणामहरू निम्त्याएका हुन्छन् ।

वातावरणीय शरणार्थी (Environmental Refugee): बाढी, पहिरोदेखि लिएर प्रदूषण, स्रोतको विनाश र विषाक्त, विकिरणयुक्त फोहरको निष्कासन आदिसम्मका वातावरणीय विनाशका समस्याहरूबाट आफ्नो जीविकोपार्जनको माध्यम असुरक्षित भएको ठानी अन्य ठाउँमा शरण लिन बाध्य बनाइएका जनता वा समुदाय । यद्यपि, प्रचलित कानूनअनुसार त्यस्ता समुदाय वा जनताले शरणार्थीको मान्यता प्राप्त गर्न सकेका छैनन् । पहाडमा बाढी पहिरोको प्रकोपबाट सहरमा वा तराईमा बसोबास गर्न पुगेका सुकुम्वासी वा राष्ट्रिय निकुञ्जमा भएका जङ्गली जनावरको आक्रमणबाट अन्यत्र सर्न बाध्य भएका व्यक्तिहरूलाई वातावरणीय शरणार्थी भन्न सकिन्छ ।

वातावरणीय समानता (Environmental Equity): कुनै प्रमुख (Dominant) समूहसँग सम्बन्धित भइ आउने उल्लेखनीय विभेदयुक्त असर तथा त्यसबाट सृजित अवस्था नआओस् भन्ने हिसाबले वातावरणीय विधान, ऐन, नियम, र अभ्यासहरूको मातहतमा अनेक वर्ग/ वर्ण/ जातजाति वा भिन्न आय भएका समूहप्रतिको समान व्यवहार र सुरक्षाको एउटा आदर्श । वातावरणीय समानताले योजनावद्ध रूपमा विषाक्त वा

अन्य फोहरका अ/सुविधालाई सम्पूर्ण तहका सामाजिक तथा आर्थिक अवस्थाका क्षेत्र अथवा समूहहरूमा वितरणलाई इंगित गरेको हुन्छ । 'समानता' र 'अधिकार'का तथ्य वा अवयवहरूप्रति लक्षित गरे पनि यसले न विगतका असमानता र वातावरणको फराकिलो दृष्टिकोणको महत्वको आवश्यकतामा जोड दिन्छ, न यसका आधारभूत कारण र प्रकृयाको विवेक/विवेचनालाई समाहित गर्दछ । यसअन्तर्गत वातावरणीय न्यायसम्बन्धी मुद्दाका तीनओटा पक्षहरू कार्यविधिगत समानता, भौगोलिक समानता र सामाजिक समानताको यहाँ चर्चा गरिएको छ ।

वातावरणीय सुरक्षा (Environmental Security): खाद्य सुरक्षा जस्तै अवस्था सृजना गर्न वातावरणीय सुरक्षाको अवधारणा सुरु गरिएको हो । जसअनुसार प्रत्येक व्यक्तिले स्वस्थ वातावरणमाथि सदाका लागि पहुँच प्राप्त गर्नु पर्छ । अज्ञानता, दुर्घटना, अव्यवस्था तथा अन्य कुनै तरिकाले प्राकृतिक वा/तथा मानवसृजित प्रकृयाबाट हुने वातावरणीय खतराबाट व्यक्ति, समुदाय र प्रकृति कतिको सुरक्षित छ भन्ने देखाउने स्थिति हो यो । आउँदो दश वर्षका लागि सम्भावित ठहऱ्याइएका वातावरणीय सुरक्षाका खतराहरूमा जनसङ्ख्या वृद्धि, जैविक विविधतामा ह्रास, हावापानी परिवर्तन, सतहमुनीको पानीसहित जलस्रोतको प्रदूषण तथा स्वस्थ खानेपानीको अभाव, खाद्य सुरक्षा, वातावरणीय शरणार्थी, मरुभूमिकरण, औद्योगिक प्रदूषणबाट जल, स्थल तथा वायुमा असर, भू-संरक्षण तथा त्यसको क्षयीकरण (Erosion), आणविक प्रदूषण, ओजोन तहको विनाश तथा पृथ्वी तात्ने प्रकृया, आदि हुन् । यी वातावरणीय सुरक्षाका खतराहरूलाई देशभित्र हुने तथा सीमा वारपार हुने गरी दुई किसिमले बाँड्न सकिन्छ । यसका कारणहरूलाई अज्ञानता तथा अव्यवस्था (Ignorance and Mismanagement)बाट हुने (जस्तै: प्रदूषण, वन विनाश, हावापानी परिवर्तन, जैविक विविधताको विनाश), जानाजानी तथा युद्धका कारणबाट (Intentional and Warfare) हुने (जस्तै:

टोकियोको सरिन ग्याँस आक्रमण, इराकमाथि रासायनिक आक्रमण, ठूला ठूला बाँधहरूको निर्माण), तथा प्राकृतिक र मानवीय कामहरूको मिश्रित कारण (Mix of Natural and Human Action) बाट हुने (जस्तै: बाढी, पहिरो, भुखमरी, भूकम्प, मरुभूमिकरण, नयाँ रोगहरूको उत्पत्ति तथा महामारी, जनसङ्ख्या वृद्धि, गरीबी), आदिमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ ।

वायु प्रदूषण (Air Pollution): मानवीय क्रियाकलापबाट वायुमण्डलमा हानिकारक विषाक्त वा विकिरणयुक्त ग्याँस, पदार्थ वा कणहरूको प्रवेशले वायुको गुणस्तरलाई जनस्वास्थ्यमा प्रत्यक्ष असर पर्ने गरी विगारेको हुन्छ । यसको उदाहरणमा काठमाडौँ जस्ता सहरी क्षेत्रहरूमा बढ्दो सवारी साधनको चाप र अव्यवस्थित उद्योग तथा कलकारखानाहरूले उब्जाएको समस्यालाई लिन सकिन्छ जसको प्रत्यक्ष मार प्रदूषित क्षेत्रमा लामो समय सम्पर्कमा रहनुपर्ने तर त्यसप्रति प्रत्यक्ष रुपमा जिम्मेवार नभएका स्थानीय बासिन्दा, पैदल यात्रुहरू, पसलेहरू वा साइकल यात्रीहरूले खपिरहेका हुन्छन् । यी निर्दोष तर प्रभावित समुदायको स्वच्छ हावामा सास फेर्न पाउने अधिकारलाई बचाई राख्न आवश्यक नीति नियमदेखि लिएर सचेतना तथा तत्कालीन र दीर्घकालीन उपायहरू खोजिनु पर्छ ।

वासस्थान (Habitat): कुनै पनि जीवहरूको आफ्नो समुदायसहित रहने वनजङ्गल, नदी, ताल, समुद्र, आदि जस्ता प्राकृतिक आश्रयस्थल । मानवीय क्रियाकलापद्वारा भू-उपयोगको तरिकामा परिवर्तन हुँदा विभिन्न जीवजन्तु तथा वनस्पतिहरूको वासस्थान विनाश हुन जाने र ती जीवहरूको अस्तित्व सङ्कटपूर्ण हुन जान्छ । यसरी सङ्कट पुऱ्याउने क्रियाकलापको उदाहरणमा प्राकृतिक रुपमा वन जङ्गल वा भाडीहरू भएका क्षेत्रलाई खेतीपातीका लागि वा बस्तीको रुपमा भवनहरू बनाउनका लागि गरिने गतिविधिहरूलाई लिन सकिन्छ ।

विद्युतीय सवारी साधन (Electric Vehicles): तारबाट प्रवाहित हुने विद्युतीय शक्तिबाट वा रिचार्ज गर्न मिल्ने ब्याट्रीबाट चल्ने सवारी साधनहरू । यस्ता विद्युतीय सवारी साधनलाई प्रचलित जीवाशेष इन्धनबाट चल्ने सवारी साधनको विकल्पको रूपमा हेर्न सकिन्छ । हाल नेपालमा (मुख्य रूपले काठमाडौं उपत्यकामा) ब्याट्रीबाट चल्ने सवारी साधनको प्रचलन बढे पनि यसका केही पक्षहरू जस्तै ब्याट्रीको पुनः प्रयोग, त्यसबाट निस्कने फोहरको व्यवस्थापन वातावरणीय दृष्टिले महत्वपूर्ण छन् । यस्ता सवारी साधनलाई दुरुत्साही गर्ने तथा प्रदूषण गर्ने साधनलाई प्रोत्साहन गर्ने नीति वातावरणीय न्यायको सिद्धान्त विपरित छ ।

विश्वव्यापीकरण (Globalisation): विश्वव्यापीकरणले मुख्यतया: एक्काइसौं शताब्दीको मध्यतिरबाट सुरु भएको विश्व अर्थतन्त्रको नियन्त्रण थोरै व्यक्ति वा कम्पनीहरूमा जाने प्रकृतिलाई इङ्गित गर्छ । यस समयमा विकास भएको सूचना प्रविधि (Information Technology) र जैविक प्रविधि (Bio Technology and Bio Engineering)ले विश्वव्यापीकरणमा विशेष सहयोग पुऱ्याएको छ । कृषि र वातावरणको उपभोगमा जैविक-प्रविधिको बढ्दो प्रयोगले गर्दा कृषकहरू बिउ, मल, ज्ञान तथा अन्य प्रविधिको लागि बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरूमा निर्भर हुनु पर्छ । यी प्रविधिहरूको विकास गर्न धेरै लगानी गर्नुपर्ने भएकाले बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरू मात्र यस्ता प्रविधिहरू उत्पादन गर्न सक्षम हुन्छन् जसले गर्दा सामान्य कृषकहरूको स्तरमा भएको परम्परागत ज्ञान, बिउ तथा जैविक-विविधता क्रमशः नष्ट हुँदै गइरहेको छ । यस्ता कम्पनीहरूको मुख्य ध्यान मुनाफा कमाउने भएकोले वातावरणीय ह्रास बढ्दै गएको छ । जैविक प्रविधिका असरहरूको बारेमा प्रशस्त सूचनाहरू प्राप्त नभएकाले यसबाट भविष्यमा कस्ता असर तथा अन्यायहरू आउँछन् भन्ने तथ्य आँकलन गर्न कठिन छ । अहिले सञ्चालन भइरहेको विश्व

व्यापार संस्था (World Trade Organization)को माध्यमबाट पनि विश्वव्यापीकरणमा सहयोग पुगिरहेको छ । यस संस्थाले प्रतिपादन गरेको TRIPs (Trade Related Aspect of Intellectual Property Rights) को कारणबाट पनि गरीब मुलुकका किसानहरूले विभिन्न प्रकारका अन्यायहरू भोग्नु पर्ने तथ्य अगाडि आएको छ ।

विश्वव्यापी तापमान वृद्धि (Global Warming): पृथ्वीको औसत तापक्रम बढ्ने प्रकृया । मानवीय क्रियाकलापद्वारा वायुमण्डलमा कार्बन डाइअक्साइड, नाइट्रस अक्साइड, मिथेन आदि जस्ता प्रदूषक ग्याँसहरूको मात्रामा अत्यधिक वृद्धि भई ग्रीन हाउस प्रकृयाबाट सतही तापक्रममा वृद्धि हुन्छ । र, यसले गर्दा पृथ्वीको सामुद्रिक सतहमा वृद्धि, हिउँ पग्लिने प्रकृयामा वृद्धि, बाढी आदिको खतरादेखि लिएर अन्य किसिमका वातावरणीय समस्यामा वृद्धि हुन्छ ।

वैकल्पिक इन्धन (Alternative Fuel): पेट्रोल, डिजेल, आदि चलनचल्तीका यातायातका साधनमा प्रयोग हुने इन्धनबाहेक अन्य इन्धन जस्तै प्राकृतिक ग्याँस, मेथानोल, विद्युत, आदि । यी इन्धनले प्रचलित इन्धनभन्दा कम प्रदूषण गर्ने भएकोले यिनलाई स्वच्छ इन्धन मानिन्छ । वैकल्पिक इन्धनले वायु प्रदूषण कम गरेर सार्वजनिक स्वास्थ्यमा सुधार गर्न मद्दत पुऱ्याउँछ ।

वैकल्पिक उर्जा (Alternative Energy): प्रचलित उर्जा स्रोतबाट उत्पादित उर्जा नभएर, अपरम्परागत तवरबाट र वातावरणीय मैत्री स्रोत एवं प्रकृयाबाट उत्पादन हुने उर्जा । सौर्य उर्जा, वायु उर्जा, जलविद्युत आदि वैकल्पिक उर्जाका उदाहरण हुन् । यस्ता उर्जाको प्रयोगमा वृद्धिले वातावरणको संरक्षण हुन्छ र सार्वजनिक स्वास्थ्यमा सुधार आउँछ ।

वैकल्पिक यातायात (Alternative Transportation): व्यक्तिगत कार वा अन्य सवारी साधनको सहायताले नभै हिंडेर वा साइकल वा अन्य बहुसंख्यक मान्छेले प्रयोग गर्न सक्ने

यातायातको माध्यम जो तुलनात्मक रूपमा वातावरण संरक्षणको लागि उपयुक्त हुन्छ । वातावरणीय न्यायलाई बढावा दिन वैकल्पिक यातायातलाई प्राथमिकता दिनु पर्छ ।

सङ्क्रामक फोहर (Infectious Waste): अस्पताल, नर्सिङ होम वा अन्य स्वास्थ्य संस्था तथा औषधी उत्पादन र वितरणसँग सम्बन्धित निकायहरूबाट निस्कने फोहर । यस्तो फोहर सामान्य फोहरभन्दा बढी खतरनाक हुन्छ । सर्जिकल ड्रेसिङ्ग, शल्यक्रिया तथा अन्य उपचारमा प्रयोग गरिएका एप्रोन, पञ्जा, धारिला वस्तु, शल्यक्रियापछि निस्किएका रगतयुक्त वस्तु, प्याथोलोजीमा प्रयोग गरिएका सामग्रीलगायत औषधी उत्पादकहरूले प्रयोग गर्ने विभिन्नथरीका रसायन/ग्याँस आदि अस्पतालजन्य सङ्क्रामक फोहर हुन् । सम्बन्धित निकायहरूले त्यस्ता सङ्क्रामक फोहर नछुट्याएर अन्य फोहरसँगै मिसाएर फ्याँक्ने तथा ती फोहरहरूको व्यवस्थापनका लागि इन्सिनरेटर जस्ता उपकरणमा खुला रूपले जलाउने क्रियाकलाप वातावरणीय समस्या बनेर देखा परेको छ । काठमाडौं उपत्यकामा मात्रै यस्ता सङ्क्रामक फोहर एक दिनमा १३०० किलोग्राम निस्कने गरेको छ भने अधिराज्यभर वर्षेनी ५०० टन यस्ता फोहर अन्य फोहरसँग मिसिएर निस्कने गरेको पाइएको छ । यसबाट विभिन्न महामारी फैलिने जोखिम हुन्छ । फ्याँकिएका सिरिन्ज लागू पदार्थका दुर्व्यसनीहरूले पुनः प्रयोग गर्ने तथा नगरपालिकाका फोहर उठाउने कर्मचारी र फोहरबाट विभिन्न सामान सङ्कलन गरी जीविकोपार्जन गर्ने समूहमा संक्रमणको खतरा हुन्छ ।

स्टकहोम सम्मेलन १९७२ (Stockholm Conference 1972): सन् १९७२ जुन ५ देखि १६ सम्म स्वीडेनको स्टकहोममा भएको संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानवीय वातावरण सम्बन्धी सम्मेलन (United Nations Conference on the Human Environment) । विश्वभरका मानिसमा मानवीय वातावरणको संरक्षण तथा विकासको लागि प्रेरणा दिने र अगाडि

बढाउने साभा विचारधारा तथा सिद्धान्तहरूको आवश्यकता पुरा गर्न यो सम्मेलन आयोजित थियो । ११३ राष्ट्रका प्रतिनिधि तथा अन्य सरकारी र गैरसरकारी संस्थाहरूले भाग लिएको यो सम्मेलनले ७ओटा घोषणाहरू (Proclams) तथा २७ओटा सिद्धान्तहरू (Principles) प्रतिपादन गरेको थियो । यो सम्मेलन अन्तर्राष्ट्रिय वातावरणवाद तथा आधुनिक वातावरण कानूनहरूको विकासको लागि एउटा महत्वपूर्ण घटना थियो । विश्व वातावरणमा परेका राजनीतिक, सामाजिक र आर्थिक समस्याहरूको उचित समाधान पहिल्याउन विभिन्न देशका सरकारी प्रतिनिधिहरूको मञ्चमा भएको यो पहिलो कार्यक्रम थियो । यसलाई संयुक्त राष्ट्रसङ्घको कुनै एउटा निश्चित विषय (Theme)सँग सम्बन्धित पहिलो विश्व सम्मेलन मान्न सकिन्छ । प्रकृति संरक्षण मात्रको सीमित सोचाईबाहेक मानवीय वातावरण तथा जीवमण्डलमा भएको मानवीय अव्यवस्थाको बारेमा विस्तृत तथा नयाँ किसिमको दृष्टिकोण बनाउनु, विकसित तथा विकासशील राष्ट्रहरूमा वातावरणको बारेमा भएका विचारहरूको साभा सहमति खोज्नु, सरकारी गतिविधि तथा कार्यक्रमहरूमा गैर सरकारी क्षेत्रको नयाँ भूमिका निर्माण गर्नु तथा संयुक्त राष्ट्र सङ्घको वातावरण कार्यक्रम नामक संस्था (United Nations Environment Program) को गठन गर्नु, आदि यो सम्मेलनका मुख्य परिणाम हुन् ।

संनियमित प्राकृतिक आरक्ष (Regulated Natural Reserves): प्राकृतिक संरचनाको वैज्ञानिक अध्ययनको निम्ति छुट्टयाइएको पारिस्थितिक वा अन्य किसिमको महत्व राख्ने क्षेत्र ।

संरक्षण क्षेत्र (Conservation Area): प्राकृतिक वातावरणको संरक्षण र प्राकृतिक स्रोतको सन्तुलित उपयोगको लागि स्थानीय बासिन्दाको जीविकोपार्जनको सुरक्षा र विकासको उद्देश्यले एकीकृत योजनाअनुसार स्थानीय बासिन्दाको सहभागितामा व्यवस्थापन गर्न राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन २०२९ को तेश्रो संसोधनअन्तर्गत तोकिएको क्षेत्र ।

संरक्षित वन (**Protected Forest**): वातावरणीय, वैज्ञानिक वा साँस्कृतिक आदि विशेष महत्वको ठानी श्री ५ को सरकारले वन ऐन २०४९ बमोजिम संरक्षित वनको रूपमा घोषित गरेको राष्ट्रिय वन ।

सरकारद्वारा व्यवस्थित वन (**Government Managed Forest**): श्री ५ को सरकारले तोकिएबमोजिमको कार्ययोजना अन्तर्गत पैदावरहरूको विक्री वितरण, उपयोग, मूल्य निर्धारण आदि कार्यको लागि सरकारी स्वामित्वमा रहेको निकायले व्यवस्थापन गर्ने राष्ट्रिय वन ।

सरोकारको वातावरणीय न्यायिक समुदाय (**Environmental Justice Community of Concern - EJOC**): गरीबीको रेखामुनि रहेका व्यक्तिहरूको महत्वपूर्ण अनुपात रहेको र मुख्य रूपले विशेष वर्ण/जात/वर्गका मानिसको बाहुल्य रहेको त्यस्तो छिमेक वा समुदाय जो वातावरणीय खतराका बोभले असमान रूपमा ग्रसित हुन्छन् तथा/या वरपरका अन्य समुदायहरूको तुलनामा तल्लोस्तरको जीवन गुजारीरहेका हुन्छन् । यस्ता समुदायहरूको माध्यमबाट वातावरणीय न्यायसम्बन्धी समस्याहरूबारे उचित समझदारी र उपचार प्रदान गर्न सकिन्छ । यस्ता समुदायहरू वातावरणीय क्षतिपूर्तिको लागि वा वातावरणीय गुणको पुनर्स्थापना गर्ने सुधारको लागि नीति निर्माताहरूको दृष्टिमा रहनुपर्ने र अतिरिक्त नकारात्मक असरहरूबाट विशेष सुरक्षा प्रदान गरिनु पर्ने हुन्छ ।

सरोकारवाला (**Stakeholders**): प्राकृतिक स्रोत, सम्पदा वा वन क्षेत्रको प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा उपभोग र संरक्षण गर्ने व्यक्ति, समुदाय वा समाज सरोकारवाला मानिन्छन् । यही आधारमा सरोकारवालाको ठहर गरी सामुदायिक वन हस्तान्तरण गर्ने गरिन्छ । वास्तविक सरोकारवालाको ठहर हुन नसकेका ठाउँमा वन संरक्षित हुनुभन्दा मासिएको छ वा विवाद, भगडा

उत्पन्न भएको छ । यसै कारण तराईका थुप्रै वनहरू संरक्षण हुन सकेका छैन । सरोकारवाला भनेर प्रायः वन वरपरका व्यक्ति वा समुदायलाई मात्र मान्ने र तिनीहरूलाई नै वन हस्तान्तरण गर्ने गरिन्छ । तर त्योभन्दा निकै परका व्यक्ति वा समुदाय पनि कुनै न कुनै रूपमा त्यस वनप्रति आश्रित रहेका हुन्छन् । जस्तै: वन वरपर नबसेकाहरूलाई पनि हलो, काठ, दाउरा आदि चाहिन्छ र त्यो त्यसै वनबाट अप्रत्यक्ष रूपमै भए पनि आपूर्ति भएको हुन्छ । यसरी अप्रत्यक्ष रूपमा उपभोग गर्नेहरू पनि सरोकारवाला हुन सक्छन् । तराईको वनमा यस्तो खालका अप्रत्यक्ष सरोकारवालाहरूको सङ्ख्या निकै बढी छ भने प्रत्यक्ष सरोकारवालाहरूको सङ्ख्या निकै कम छ । यसरी अप्रत्यक्ष रूपमा वनमा आश्रित सरोकारवालाहरूको महत्व र माग आपूर्ति नभएकै कारण तराईको वन संरक्षण गर्न कठिन बनेको हो ।

स्व-स्थानीय संरक्षण (In situ Conservation): जैविक विविधता संरक्षणमा कुनै पनि जीवजन्तु वा वनस्पतिलाई उनीहरूको आफ्नै प्राकृतिक वासस्थानको क्षेत्रमा संरक्षण र वृद्धि गर्ने कार्य । राष्ट्रिय निकुञ्ज, वन्यजन्तु आरक्ष जस्ता विभिन्न संरक्षित क्षेत्र यसका उदाहरण हुन् । तर यस्ता निकुञ्ज, आरक्ष, आदिबाट हुने फाइदा/ नकारात्मक असरहरूको वितरणमा भएको असमानता वातावरणीय न्यायको मुख्य मुद्दा बनेको छ ।

सहजीकरण (Facilitation): कुनै पनि विवाद वा द्वन्द्वको समाधानको लागि एउटा निष्पक्ष समूह (सहजकर्ता)बाट दुवै पक्षलाई विधिवत भेटघाट, छलफल, विचार आदानप्रदानको लागि सहायता प्रदान गर्ने कार्य । यो प्राकृतिक स्रोत-साधन आदिको उपयोगमा आएका विभिन्न विवादित स्थितिको निराकरणका लागि समेत उपयोगी हुन्छ ।

सह-नियन्त्रण लाभ (Co-control Benefit): यदि कुनै एक किसिमको प्रदूषण नियन्त्रणको लागि बनाइएको वातावरणीय

नीतिबाट अरू प्रदूषक तत्वको निष्कासनसमेतमा कमी आउँछ भने त्यस्तो अतिरिक्त फाइदालाई सह-नियन्त्रण लाभ भनिन्छ । उदाहरणको लागि कार्बन डाइअक्साइडको उत्सर्जन नियन्त्रणको नीतिले कोइला आदिको दहनमा कमी ल्याउँछ जसले गर्दा कोइलाको दहनसँग जोडिएका कणिका (Particulates) वा सल्फर डाइअक्साइडको उत्सर्जनमा समेत कमी आउँदछ । तसर्थ कार्बन डाइअक्साइड नियन्त्रणको अतिरिक्त लाभ कणिका वा सल्फर डाइअक्साइडको नियन्त्रण हो ।

सहभागितात्मक निर्णय प्रकृया (Participatory Decision Making): सार्वजनिक चासोको विषयमा र कार्यक्रममा भूमिका खेल्न सक्ने सरोकारवाला व्यक्ति वा समूह (Stakeholders)लाई यस्ता कार्यक्रमको सुरुआतदेखि नै निर्णय-प्रकृत्यामा सहभागी गराउने प्रकृया । वातावरण तथा स्रोत/ साधनको संरक्षण र यसको प्रयोगको कार्यक्रम बनाउने प्रकृत्यामा सहभागितात्मक निर्णय प्रकृया बसाल्नु पर्छ । नेपालको गाउँ घरमा यस्ता निर्णयहरू केवल ठूला वर्ग/ जातिका मानिसहरूले गर्छन् । पढे लेखेको हुनुपर्ने, लेखासम्बन्धी ज्ञान हुनुपर्ने, सरकारी कार्यालयमा गएर काम छिटो गर्न सक्ने, आदि विभिन्न नाममा निर्णय गर्ने समितिमा गरीब परिवार तथा तल्लो जातका परिवारको पहुँचमा रोक लगाइन्छ ।

सहरी फोहरमैला (Municipal Solid Waste): नगर क्षेत्र भित्र वा वरिपरिका घर छिमेक, व्यापारिक तथा अन्य निकायहरूबाट निस्कने फोहर पदार्थ । सहरमा जनसङ्ख्या चाप अधिक भएकोले यस्तो फोहरको मात्रा पनि बढी हुन्छ र स्थानाभावको कारणले फोहरमैला तह लगाउने प्रकृया पनि जटिल हुन्छ । परिणाम स्वरूप ग्रामीण इलाकाले यसको बोझ उठाउनु पर्ने हुँदा समस्याहरू देखिने गर्छन् ।

स्वास्थ्यप्रद तरिकाले फोहर पुर्ने काम (**Sanitary Landfilling**): यस तरिकामा ठोस फोहरहरूलाई वैज्ञानिक तवरबाट थान्को लगाउने काम गरिन्छ । यस प्रकृत्यामा फोहरलाई कुनै होचो क्षेत्रमा तहगत रुपमा राखेर यान्त्रिक सहायताले थिचिन्छ । यसरी तह-तह रुपमा फोहरलाई थिचेर राख्दा प्रत्येक पटक सफा माटो वा अन्य वस्तु (जस्तै प्लास्टिक आदिले छोप्ने काम गरिन्छ । अन्तमा खाडलबाट उठ्दै जाँदा जब फोहरको सतह वरपरको जमीनको सतहसँग बराबर हुन पुग्छ तब त्यसमा अरू फोहर थप्ने काम रोकेर माथिबाट सफा माटो राख्ने तथा त्यस क्षेत्रलाई पार्क, बगैँचा वा सामान्य खेतीपातीको लागि समेत प्रयोग गर्ने गरिन्छ ।

सहभोजिता (**Commensalism**): कुनै दुई प्रजाति मिलेर बस्दा एउटाले अर्कोलाई हानि नोक्सानी नपुऱ्याइकन (तर कुनै फाइदा पनि नदिइकन) आफूले मात्र फाइदा लिएको एक किसिमको अन्तरसम्बन्ध । यस्तो अन्तरसम्बन्धमा एउटा फाइदामा हुन्छ भने अर्को बेफाइदामा वा घाटामा हुन्छ ।

साइटिस (सङ्कटापन्न वन्यजन्तु तथा वनस्पतिको अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारसम्बन्धी महासन्धि) (**Convention on International Trade in Endangered Species of Wild Fauna and Flora - CITES**): हालसम्म ८० भन्दा बढी राष्ट्रहरूले हस्ताक्षर गरिसकेको यो महासन्धि सन् १९७३ देखि लागू भएको हो । यसले अन्तर्राष्ट्रिय कानूनअन्तर्गत प्रतिकूल संरक्षणात्मक परिस्थितिमा पुगेका दुर्लभ वन्यजन्तु तथा वनस्पतिहरूको अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार नियन्त्रणको लागि समन्वय प्रदान गर्दछ । यसको धारा २ अनुसार संरक्षण गर्न तथा व्यापार रोक्न छुट्टाछुट्टै व्यवस्थाको लागि आधारभूत सिद्धान्त स्थापित गर्नको लागि प्रजातिहरूलाई तीनओटा भिन्दा भिन्दै अनुसूचीमा बाँडिएको छ ।

साभा सम्पदा स्रोत (**Common Property Resource**): यो यस्तो खालको स्रोत सम्पदा हो जसको नियन्त्रण, व्यवस्थापन वा

स्वामित्व कुनै एउटा समुदायको हातमा हुन्छ । समुदायको हितमा प्रयोग गरिने भएकोले साभा सम्पदाहरूको संरक्षण राम्रो हुने मान्यता रहेको छ । यस्ता सम्पदामा समुदायका सम्पूर्ण सदस्यहरूको समान अधिकार तथा जिम्मेवारी हुन्छ । नेपालको सन्दर्भमा सामुदायिक वन साभा सम्पदा वा स्रोतको एउटा राम्रो उदाहरण हो । यस्ता साभा सम्पदाहरू नै निम्न वर्गीय गरीब परिवारहरूको जीविकोपार्जनको माध्यम रहेका छन् ।

साभा सम्पत्तिको दुखान्त (**Tragedy of Commons**): ग्यारेट हार्डिनको भनाई अनुसार सम्पूर्णको साभा पहुँचमा भएको स्रोतलाई प्रत्येक व्यक्तिले प्रयोग गर्दा त्यसप्रति कसैले पनि उत्तरदायित्व महसुस गर्दैनन् र त्यस्ता स्रोत तथा त्यसप्रति आश्रित समुदाय नराम्रो स्थितिमा समेत पुग्छन् । यसरी खुल्ला र अव्यवस्थित पहुँच भएका स्रोतहरूमा हास आएका उदाहरणहरू प्रशस्त छन् । जस्तै: कुनै पनि राष्ट्रको नियन्त्रण नभएको समुद्र क्षेत्रमा पाइने व्यापारिक दृष्टिकोणले अत्यन्तै महत्वपूर्ण माछाका प्रजातिहरूको सङ्ख्यामा आएको कमी । तर सबै साभा सम्पत्तिको दुरुपयोग यसको स्वामित्व तथा व्यवस्थापन कसले गर्छ भन्ने कुरामा भर पर्छ । समुदायले साभा रूपमा व्यवस्थापन गरेका स्रोतहरूलाई साभा सम्पदा स्रोत (**Common Property Resources**) भनिन्छ जसको राम्रो संरक्षण पनि भएको छ । तर साभा व्यवस्थापन नभएको स्रोतलाई खुल्ला पहुँचको स्रोत (**Open Access Resources**) भनिन्छ जसको संरक्षणमा समस्या उत्पन्न भएको छ ।

सापेक्षित स्रोतको अभाव (**Relative Resource Scarcity**): स्रोतको अत्यधिक विनाश नभए पनि असन्तुलित वितरणको कारण स्थानीय मागलाई धेग्न नसक्ने अवस्था । यसका कारणहरूमा युद्ध, प्राकृतिक विपत्ति वा अन्य कुनै उत्पादनका अवरोध अथवा उत्पादकबाट हुने मूल्य वृद्धिको लागि कृत्रिम अभाव आदि हुन सक्छन् ।

सामाजिक असमानता (Social Inequity): समाजमा विद्यमान जात, वर्ग, लैङ्गिक वा उमेरका आधारमा भएका वा हुने असमान सामाजिक व्यवहार । यस्ता असमानताले गर्दा वातावरणसम्बन्धी निर्णयहरू पनि असमान हुन पुग्छन् । संस्थागत रूपमा विकसित जातिवाद, वर्गवाद वा वर्णवादले धेरै सुविधा वा फाइदाहरू समुदायका माथिल्लो वर्गमा पुऱ्याएको हुन्छ भने पिछडिएका र तल्लो वर्गका मानिसहरूले नकारात्मक असरहरू र वेफाइदाका बोभहरू बोकेका हुन्छन् ।

सामाजिक बहिष्कार (Social Exclusion): कुनै व्यक्ति वा परिवारलाई आमदानी वा अन्य स्रोत अथवा अन्य विशाल समुदाय वा समाजसितको सम्बन्धरहित अवस्था पुऱ्याउने प्रकृया । सन् १९८० ताका युरोपमा सामाजिक नीतिहरूको चर्चा गर्दा 'गरिबी (Poverty)' को साथसाथै वा पर्यायवाची रूपमा यो सामाजिक बहिष्कार शब्द प्रचलनमा आएको हो । यसले पनि गरिबी जस्तै बेरोजगारी, सुरक्षित आवास वा स्वास्थ्यको अभाव वा सामाजिक रूपमा एकल्याउने प्रकृया आदिसँग जोडिएर आउने सामाजिक समस्याहरूलाई नै इंगित गर्छ । सामाजिक बहिष्कारसँग वातावरणीय मुद्दाहरू जोडिएर आउँदा वातावरणीय अन्याय कै रूपमा देखिन आउँछ ।

सामुदायिक पर्यटन व्यवस्थापन (Community Tourism Management): पर्यटन व्यवस्थापनबाट समुदायभित्रका सदस्यहरूले समान रूपले फाइदा पाउनको लागि र वातावरण संरक्षण गर्न समुदायका सबै सदस्यहरूले समान जिम्मेवारी लिई पर्यटनको व्यवस्थापन गर्ने प्रकृया । संरक्षण क्षेत्रका पद-यात्रा मार्गहरूमा पर्ने केही स्थानहरूमा यस प्रकारको व्यवस्थापनको सुरुआत गरिएको छ ।

सामुदायिक वन (Community Forest): अन्तरक्रियात्मक र प्रजातिन्त्रक तौर तरिकाबाट व्यवस्थापन र दिगो उपयोगको

लागि उपभोक्ता समूहलाई प्रदान गरिएको वन क्षेत्र । यस्तो वनलाई स्थानीय समुदायले कानुनी मान्यतासहित आफ्नो हितका लागि हुर्काएका हुन्छन् । वन ऐन (२०४९)ले सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहहरू (Community Forest Users' Groups) लाई संरक्षण, दिगो उपयोग र सम्पदाबाट आएको लाभहरूको समुचित बाँडफाँड गर्न सक्ने गरी कानुनी मान्यता प्रदान गरेको छ । यस्ता उपभोक्ता समूहहरू (CFUGs) जिल्ला वन कार्यालयबाट सदर भएको कार्ययोजनाअन्तर्गत रहेका हुन्छन् । करीब दुई दशक अधिसम्म राज्य नियन्त्रित वन सामुदायिक वन व्यवस्थापनमार्फत् स्थानीय समुदायहरूमा हस्तान्तरण गरेपछि उपभोक्ताहरूको प्राकृतिक स्रोतमाथि हक कायम भएको छ । यसप्रति सरकार अभू लचिलो हुनुपर्ने तथा स्थानीय समुदायको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने तर्फ लाग्नु पर्नेमा पछिल्ला दिनहरूमा सरकारले मुख्यतः तराई क्षेत्रमा उपभोक्ताहरूको अधिकार सीमित गर्ने गृहकार्य गर्दै गरेको कुराहरू बाहिर आएका छन् जुन वातावरणीय न्यायको प्रगतिका लागि वाधक हुनेछ । नेपालमा वर्षौंदेखि सरकारी निकायले मात्र बन्दुक र लाठीको भरमा वन संरक्षण हुने नदेखिएपछि सामुदायिक वनको अवधारणा अगाडि आएको हो । एकपटक पूर्णतः उजाड भूमिमा परिणत भैसकेका नेपालका वन क्षेत्रहरू सामुदायिक वनको अवधारणाबाट पुनः हराभरायुक्त हुन थालेका छन् । नेपालका सामुदायिक वनहरू अन्तर्राष्ट्रिय जगतमै नमूना बनेका छन् ।

सामूहिक पारवहन (Mass Transit): बस, ट्रेन, आदि जस्ता धेरै सङ्ख्यामा यात्रुहरू ओसार्न सक्ने क्षमता भएका यातायातका साधनहरू । यस्ता पारवहनलाई प्रोत्साहन गर्दा व्यक्तिगत स्वामित्वका यातायातका साधनमा कमी आई वायु प्रदूषण घटाउन सकिन्छ ।

सार्वजनिक सरोकारका मुद्दा (**Public Interest Litigation - PIL**): कुनै व्यक्ति विशेष वा संस्थाले व्यक्तिगत रुपमा असम्बन्धित भएपनि पीडित जनता, समुदाय वा समूहहरूको पक्षमा कानुनी उपचार प्राप्त गर्नका दायर गरिने मुद्दा मामिलाहरू । सार्वजनिक हानिनोक्सानी र क्षतिको उपचार मात्र नभई सार्वजनिक दायित्व कार्यान्वयन गराउन, सामूहिक अधिकार संरक्षण गर्न वा सार्वजनिक सरोकार दर्शाउनसमेत यस्ता मुद्दा दायर गरिन्छ । यो कुनै खास व्यक्ति वा समूहको निजी हकमा सीमित नभएर सामूहिक हकहित र सरोकारसँग सम्बन्धित हुन्छ । देशको सुरक्षा, शासन व्यवस्था, शिक्षा, स्वास्थ्य, नैतिकता, आर्थिक स्थिति, जलस्रोत विकास जस्तै स्वच्छ वातावरण पनि सार्वजनिक हक र सरोकारको विषय हो ।

सार्वजनिक स्वास्थ्य (**Public Health**): प्रत्येक नागरिकको साधारण स्वास्थ्य अवस्थालाई सार्वजनिक स्वास्थ्य वा जनस्वास्थ्य भनिन्छ । यसले समुदायहरूमा सरसफाइको अवस्था, स्वस्थ खानेपानी, पुग्दो खाद्य पदार्थ, औषधोपचारको लागि स्वास्थ्य केन्द्र, स्वास्थ्यकर्मी तथा औषधीमा पहुँच र खोप आदिको व्यवस्थाको साथै शिक्षा र जनचेतनाको स्तरलाई बुझाउँछ । नेपाल जस्तो अविकसित देशमा विद्यमान जनस्वास्थ्यको अवस्थालाई यहाँको गरीबी र निम्नस्तरको जीवनशैलीसँग जोडेर हेर्न सकिन्छ । विशेषगरी ग्रामीण तथा दुर्गम पहाडी क्षेत्रमा महामारीका रुपमा फैलिने हैजा, टाइफाइड, इन्सेफ्लाइटिस आदि रोगहरू, अनिकाल र कुपोषणको अवस्था, स्वास्थ्य केन्द्र, डाक्टर तथा औषधीको अभाव तथा सरसफाईको नाजुकस्तरले त्यहाँको जनस्वास्थ्यलाई प्रष्ट पार्दछ । त्यस्तै, सहरी क्षेत्रमासमेत प्रदूषण तथा वातावरणीय विनाशबाट पनि जनस्वास्थ्यका समस्याहरू देखा परेका छन् । यद्यपि, विगतमाभन्दा अहिले जनस्वास्थ्यको स्थिति केही सुधारिएको देखाइएको छ । जस्तै: औसत आयु बढेको छ, बाल मृत्युदर घटेको छ, स्वास्थ्य केन्द्र तथा

स्वास्थ्यकर्मीहरूको सङ्ख्या बढेको छ, खोप दिने क्रियाकलाप पनि बढेको छ । तर पनि निम्न आय भएका वर्ग वा समुदायका जनताहरू जनस्वास्थ्यका सुविधाबाट वञ्चित भएको तथ्यले उनीहरूमाथि भएको वातावरणीय अन्यायलाई प्रष्ट पार्छ ।

सार्वजनिक सूचनाको हक (Right to Information): नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ को धारा १६ अनुसार प्रत्येक नेपाली नागरिकलाई कानूनतः गोप्य राख्नुपर्ने सूचनाबाहेक सार्वजनिक महत्वका कुनै पनि विषयको सूचना माग्ने वा पाउने अधिकार छ । संविधानमा रहेको सो व्यवस्थाबाहेक सूचनाको हकलाई प्रत्याभूत गर्ने अन्य कुनै ऐन नेपालमा नभएपनि नागरिकलाई सुसूचित गर्ने पक्षमा केही वर्षयता सर्वोच्च अदालतबाट वातावरण संरक्षणसम्बन्धी विषयवस्तुमा सूचनाको हकको विषयमा भएका विवेचना र व्याख्याहरू महत्वपूर्ण छन् । सरकारले वातावरण संरक्षणसम्बन्धमा राज्यले बहन गर्नुपर्ने दायित्वबारे संविधानको धारा २६(४) मा राज्यका नीतिहरू अन्तर्गत स्वच्छ वातावरणको व्यवस्थालाई प्रतिकूल प्रभाव पार्ने गरी सरकारद्वारा हुने कुनै नीति, निर्णय वा काम कारवाइहरू अमान्य हुने व्यवस्था छ । राज्यका क्रियाकलापबाट वातावरणमा के कस्तो प्रभाव परिरहेको छ, वातावरण सुरक्षित छ/ छैन, जल तथा भू-उपयोग जस्ता विषयमा राष्ट्रिय नीति र कार्यक्रमहरू कति सहायक छन् आदि विषयमा गम्भीर चिन्तन मनन गरी विचारधारा र सूचनाको प्रवाह हुनु आवश्यक छ । वातावरणलाई प्रभाव पार्ने विषयसँग सम्बन्धित सरकारी क्रियाकलाप एवं काम कारवाइको यथार्थ सूचना प्राप्त गर्न पाउनु नागरिकहरूको नैसर्गिक हक हो । यसैगरी कुनै विकास वा अन्य आयोजनाबाट पर्ने सक्ने सम्भावित नकारात्मक वातावरणीय असरहरूको बारेमा स्थानीय वा प्रभावित हुन सक्ने प्रत्येक जनताको पहुँचमा बुझ्नसक्ने भाषामा सूचनाको प्रवाह हुनु पर्छ ।

सीमान्त भूमि (Marginal Land): भिरालो वा रुखो माटो भएको आयमूलक वा नाफामूलक कृषि प्रयोजनका लागि अनुपयुक्त कम उर्वरा शक्ति भएको जमीन । यस्तो भूमि धेरैजसो गरीब र पिछडिएका वर्गका किसानहरूको स्वामित्वमा भएकोले त्यस्ता समुदाय वा वर्ग प्राकृतिक स्रोतहरूमा ज्यादा निर्भर रहेका हुन्छन् । यस्ता कृषकहरू कुनै पनि प्राकृतिक विपदको असरबाट तत्काल र गम्भीर रूपले पीडित हुन पुग्छन् ।

सुकुम्वासी अथवा भोपडपट्टी (Shanty Towns/ Slums and Squatters): मुख्यतः नगर क्षेत्रमा सुकुम्वासीहरूले ओगटेका बस्तीहरूलाई चलनचल्तीमा 'भोपडपट्टी' वा सुकुम्वासी क्षेत्र भनिन्छ । यस्ता बस्तीका बासिन्दा प्रायः निम्न आय भएका तथा आवश्यक पूर्वाधार, सार्वजनिक सेवा तथा सुविधाहरू अनुपलब्ध र मुख्यतया सडक, नदी किनार वा अन्य खाली सार्वजनिक जग्गामा आफैले बनाएका कच्ची, असुरक्षित घरहरू (भोपडी) मा बसोबास गरेका हुन्छन् । सुकुम्वासी भन्नाले आफ्नो स्वामित्वमा कुनै जग्गाजमीन नभई जीवनयापनको न्यूनतम आवश्यकता (आवास) कै लागि सार्वजनिक वा सरकारी जग्गाहरूमा घरबस्ती बनाई बसोबास गर्ने समुदाय भन्ने बुझाउँछ ।

सुकुम्वासी बस्ती (Squatter Settlement): प्राकृतिक प्रकोप तथा अन्य सामाजिक आर्थिक कारणबाट जग्गा जमीन, घर/ बास र निश्चित आमदानीको स्रोत नभएका व्यक्ति/ परिवार जसले सार्वजनिक जमीन ओगटेर बसोबासको व्यवस्था गरेका छन् । सहरी क्षेत्रमा र तराईमा सुकुम्वासी समस्या बढेको छ । बढ्दो सुकुम्वासी सङ्ख्याले सार्वजनिक सम्पत्तिमा ह्रास त आएको छ तर सुकुम्वासी समुदायको गास बास कपासको सुरक्षाको कुरा पनि उत्तिकै महत्वपूर्ण छ ।

हरित गृह प्रभाव (Green House Effect): हरित गृह भनेको काँच अथवा त्यस्तै पारदर्शी पदार्थबाट बनाइएको घर हो जसमा सूर्यको प्रकाश र ताप सजिलै प्रवेश गर्छ र फलस्वरूप बिरूवाहरू सजिलै हुर्कन बढ्न सक्छन् । तर त्यस्तो घरबाट ताप

सजिलै बाहिर नजानाले त्यहाँ तातोपनामा वृद्धि हुन्छ । यो ताप भित्र छिर्ने तर सजिलै बाहिर नगई न्यानो भइराख्ने प्रक्रिया नै हरित गृह प्रभाव हो । सूर्यबाट आएको प्रकाश र ताप पृथ्वी भित्र छिर्छ र तातोपनामा वृद्धि हुन्छ तर यो बढेको ताप सजिलै बाहिर जान वायुमण्डलले रोक्छ । त्यसैले पृथ्वी प्राकृतिक हरित गृह हो । यो प्राकृतिक प्रक्रिया भए पनि विभिन्न मानवीय क्रियाकलापले वायुमण्डलमा धूलाका कणहरू र धरीधरीका प्रदूषक ग्याँसहरूमा निकै वृद्धि भएको छ । यस्ता कणहरू र ग्याँसहरूले ताप सोसेर राख्ने र बाहिर जान नदिने हुनाले पृथ्वीको तापक्रममा वृद्धि हुन थालेकाले यो अहिले प्रमुख वातावरणीय समस्या बनेको छ । हरित गृह प्रभावलाई बढाउन भूमिका खेल्ने मानवीय क्रियाकलापबाट थुप्रैका प्रदूषक ग्याँसहरूलाई हरित गृह ग्याँस भनिन्छ । मुख्यतः कार्बन डाइअक्साइड र अन्य ग्याँसहरू जस्तै: मिथेन, नाइट्रस अक्साइड, क्लोरोफ्लोरो कार्बन, ओजोन आदि हरित गृह ग्याँस हुन् ।

हानिकारक रसायन (Hazardous Chemical): मानवलागायत अन्य जीव, वनस्पतिमा नकारात्मक असर पैदा गर्न सक्ने रासायनिक पदार्थहरू जुन प्रज्वलनशील वा विस्फोटक पनि हुन सक्छन् । यस्ता पदार्थहरूले शरीरका विभिन्न भागहरू जस्तै छाला, फोक्सो आदिमा पोल्ने, चिलाउने वा अन्य किसिमको ह्रास ल्याउन सक्छन् अथवा शरीरको रोगसँग लड्न सक्ने क्षमतामा समेत ह्रास ल्याउन सक्छन् । यी रसायनहरू औद्योगिक फोहरका रूपमा निस्कने हुँदा यस्ता फोहरहरू फ्याँक्ने, थुपार्ने वा गाड्ने क्षेत्र वरपर बस्ने मानव समुदायदेखि अन्य जीवित वस्तुहरूमा तत्कालीन वा दीर्घकालीन नकारात्मक प्रभावहरू पाइन्छन् । तत्कालीन व्यापारिक लाभका लागि गरिएको अस्वच्छ औद्योगिक विकासबाट निस्केको यो प्रमुख वातावरणीय समस्या हो । नेपालमा तीव्र गतिमा उद्योग, कलकारखानाहरूको विकास नभए पनि भएका सिमेन्ट कारखाना, कागज कारखाना, इँडा भट्टा, गलैँचा/ कपडा रङ्गयाउने कारखाना/ उद्योगहरूले पनि वातावरणीय स्वच्छता कायम गर्न सकेका छैनन् ।

हावापानी परिवर्तन (Climate Change): पृथ्वीको विभिन्न क्षेत्रमा हुने मौसम वा तापक्रममा आउने परिवर्तन । विगत शताब्दीमा आएको जलवायु परिवर्तनलाई विज्ञानले इन्धनहरूको अधिक उपयोग/ जलन जस्ता विकसित राष्ट्रहरूमा बढी हुने मानवीय क्रियाकलापसँग जोड्न सकिने कुरा यकिन गरेको छ । भू-उपयोगमा आएको परिवर्तन तथा बढ्दो वन विनाशले वातावरणमा जम्मा भएको कार्बन कार्बन डाइअक्साइडको रूपमा सोसिन नपाउँदा पनि यो समस्या बढेको छ । जलवायुमा आएको परिवर्तनले पृथ्वीको तापक्रम प्रति दशक ०.२ देखि ०.३ डिग्री सेल्सियसका दरले बढ्दै गरेको र यसले समुद्रको सतह बढ्नेदेखि, पारिस्थितिक प्रणाली (Ecosystem), मानव बस्ती, तथा कृषिसम्ममा असर पारिरहेको छ । यसैलाई लिएर सन् १९९२ मा रियोमा भएको पृथ्वी सम्मेलनमा १६२ देशहरूबाट पारित भएको संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय हावापानी परिवर्तनसम्बन्धी संरचना सम्मेलन (United Nations Framework Convention on Climate Change - UNFCCC) को प्रमुख उद्देश्य कार्बन डाइअक्साइड लगायत अन्य हरित गृह ग्याँसहरूको उत्सर्जनमा कमी ल्याउनु थियो । औद्योगिक राष्ट्रहरूको भूमिका यहाँनेर महत्वपूर्ण रहेको छ । विकासशील देशमा यस्ता ग्याँसहरू जीवाशेष इन्धन (Fossil Fuel) दहनबाट निस्कने हुँदा त्यस क्षेत्रको दिगोपनको लागि विकसित देशहरूले प्राविधिक तथा आर्थिक सहयोग प्रदान गर्नुपर्दछ । सम्मेलनले सन् २००० सम्ममा हरित गृह ग्याँसको निष्कासनको अनुपात सन् १९९० को बराबरी पुऱ्याउने लक्ष्य राखेको थियो । तर सन् १९९७ मा जापानमा भएको बहुचर्चित क्योटो प्रोटोकल (Kyoto Protocol) मा यसलाई परिवर्तन गरी सन् २००८-२०१२ मा हरित गृह ग्याँसको निष्कासन १९९० को तुलनामा ५ प्रतिशत कममा पुऱ्याउने लक्ष्य राखिएको छ । ३७ औद्योगिक राष्ट्रहरू यो निर्णयमा सहमत भइसके पनि प्रमुख उत्सर्जक राष्ट्र संयुक्त राज्य अमेरिकाले (करिब ३६% उत्सर्जन) हालसम्म सहमति नजनाएकोले यसको कार्यान्वयन हुने कुरामा शंका व्यक्त गरिन्छ ।

हुकुम्बासी (Hukumbasi): सार्वजनिक जमीन ओगट्ने उद्देश्यले कृत्रिम रूपमा सुकुम्बासी भएका व्यक्ति/ परिवारहरू । हुकुम्बासी समस्याले गर्दा सहर तथा तराईका सार्वजनिक जमीनहरूमा ठूलो ह्रास आएको छ । पोखरामा हुकुम्बासी समस्याको कारण सार्वजनिक जमीनको ठूलो हिस्सा व्यक्तिगत सम्पत्ति हुन पुगेको छ । हुकुम्बासीहरू साधारणतया राजनीतिक वा अन्य प्रकारको प्रशासनिक आड पाएर सार्वजनिक जमीन ओगट्छन् । पोखराका केही त्यस्ता स्थानमा सुकुम्बासीहरूले हुकुम्बासीहरूलाई मासिक भाडा तिर्दै बसोबास गरिरहेको भेटिएको छ ।

